

2.

Salat Levente

A liberalizmus és az autonómia viszonyáról – kisebbségi nézőpontból

Bevezetés

Az 1990-es évek közepén Will Kymlicka arra hívta föl a figyelmet, hogy amennyiben a liberalizmus képtelen arra, hogy autentikusan liberális választ adjon a kulturálisan megosztott társadalmak – és azokon belül a domináns többségek és a politikailag marginalizált kisebbségi közösségek viszonyának – vitás kérdéseire, ezzel nem csupán annak esélyeit ássa alá, hogy komolyabb befolyást tudjon gyakorolni a világ állapotát meghatározó fontosabb trendekre és kihívásokra, hanem egyúttal azt is elősegíti közvetve, hogy a kisebbségi közösségek rendezetlenségével kapcsolatos vitákban továbbra is az illiberális politikai vezetők és közvéleményformálók legyenek a hangadók.

A '90-es években, illetve a harmadik évezred első éveiben a kisebbségi kérdés a különböző nemzetközi szervezetek napirendjén végig kitüntetett helyet foglalt el ugyan, ám a nemzetközi politika és a nemzetközi jog gyakran ígéretes fejleményei nem hoztak igazi áttörést: a döntő mértékben az egyetemes emberi jogok, illetve a liberális institucionalizmus szellemisége által behatárolt megoldások rendszerint nem képesek tartós rendezéssel felérő megoldást kínálni a kisebbségi közösségek problémáira, a helyel-

közzel előforduló újabb autonómia-alakzatokat pedig továbbra is szélsőséges politikai vezetők erőltetik rá – rendszerint erőszak alkalmazását követően – a nemzetközi közösségre. A liberalizmus és a közösségi autonómia viszonya tehát változatlanul rendezetlen és problematikus.

Ennek a viszonnak a rendezetlensége a magyar-magyar relációban is érezteti hatását. A magyar liberalizmusnak elvileg nincs érdemi, az elszakadt nemzetrészek kilátásait befolyásolni képes mondanivalója a kisebbségi kérdéstről, a kisebbségi autonómiák legelkötelezettebb bajnokai pedig képtelenek a nemzetközi közösség számára érthető nyelven megfogalmazni törekvéseiket.

A soron következőkben arra a kérdésre próbálok választ keresni, hogy valóban összeegyeztethetelen-e a liberális eszmerendszer a közösségi autonómiák iránti igénnyel. Szükségszerű-e bele nyugodnunk abba, hogy saját belső koherenciájának feladása nélkül a liberalizmus képtelen segítségére lenni a helyzetük megnyugtató rendezését a közösségi autonómiák intézményesítésétől remélő kisebbségeknek? El kell-e fogadnunk, mint a világ strukturális adottságaiból fakadó sorsszerűséget, hogy a kisebbségi közösségek számára világszerte – és köztük a kulturális értelemben vett magyar nemzet elszakadt részei számára – nem marad más út következképpen, mint hogy illiberális eszközöktől sem visszariadva folytassák küzdelmüket, amennyiben nem találnak a közösségi autonómiák kilátásaival egyenértékű alternatívát a fennmaradásukat, kultúrájuk megőrzését biztosító intézményes feltételek megteremtésére?

Ahhoz, hogy a fenti kérdésekre megfogalmazható válaszok közelébe kerülhessünk, szükségesnek látszik kiindulásképpen áttekinteni a liberalizmus szellemi helyzetét. Ezt követően két kitérő keretében foglalom össze röviden egyfelől a jó politikai közösség természetére vonatkozó meggyőződés vázlatos eszmetörténetét, másfelől a világ jelenlegi kulturális állapotát tükröző adatokat, és átmeneti következtetéseket fogalmazok a kettő közötti diszcrepancia következményeivel kapcsolatosan. A liberalizmus hagyományának egy új olvasatát ismerteti a következő rész, majd azt foglalom össze röviden, hogy a liberalizmus új felfogása mit képes teljesíte-

ni a liberalizmus korábbi változatainak be nem váltott ígéreteiből. A dolgozat a fenti kérdésekre megfogalmazható válaszokat tartalmazó következtetésekkel zárul.

A liberalizmus szellemi helyzete

A liberalizmust, mint gondolkodói beállítottságot, az „eredendő liberális értékek” – *egyenlőség, szabadság, individualitás, ráció* és a személy *autonómiája* – iránti elkötelezettség különböztette meg kezdetektől a többi szellemi eszmeáramlattól. Az említett értékek közötti rafinált ellentmondások kiküszöbölése, az azok közötti harmonia biztosítása komoly kihívást jelentett a mindenkori liberális gondolkodók számára, ami meglehetősen viharossá tette, egészen napjainkig elmenően, a liberalizmus eszmetörténetét. A ráció ítélőszéke előtt való elköteleződés és az a szándék, hogy a közjóra vonatkozó elképzelést szigorú és nyilvános kritikának vessék alá minden korban, tovább nehezítették a liberális gondolkodók helyzetét, feladatát. Mindennek az lett a következménye, hogy a liberalizmus eszmetörténetének az egyik legtöbbet vitatott kérdése, hogy a liberalizmusnak mennyire sikerült hűnek maradnia önmagához, tulajdon alapértékeihez. Másként szólva: a liberalizmus mint eszmerendszer állandó válsággal küzd, gyakorlatilag azóta, hogy megszűntek az első kanonikusnak számító alapmunkák.

A megközelítésünk szempontjából központi jelentőséggel bíró – és egyben a legtöbb definíciós és alkalmazhatósági bonyodalmat szülő – *egyenlőség-eszme* a liberális gondolkodóknak azt a meggyőződését volt hivatott tükrözni, hogy semmilyen körülmény között nem fogadható el valamely személy egy másik személynek való alárendelése, tekintettel arra, hogy mindketten azonos morális értéket képviselnek. Az egyenlőségnek az a változata, amelynek szavatolásáért a liberálisok síkraszálltak, mindazonáltal nem azonos életkörülményeket, csupán egyenlő esélyeket volt hivatott biztosítani, amely esélyeket mindenki tehetsége és szorgalma alapján válthatott be konkrét életkörülményekre. Az egalitarizmusnak ez a változata tehát egyben az egyén morális primátusának a tételezését is jelentette a közösséggel szemben.

Politikai filozófiaként a liberalizmus az államnak a liberális alapértékek fundamentumára való helyezéséért száll síkra. A civil társadalomtól egyértelműen megkülönböztetett állam szerepe e felfogás szerint az, hogy tegye lehetővé és szabályozza a társadalmi interakció különböző formáit, és – anélkül, hogy döntéseket hozna meg helyettük – biztosítsa a társas létnek azokat a kereteit, amelyek között az egyének szabadon dönthetik el, hogy milyen célok szerint kívánják berendezni az életüket. Az államnak garantálnia kell továbbá a törvény mindenek fölött való érvényesülését, a társadalom nyitott jellegének a megőrzését, kerülnie kell a közvetlen és autoriter beavatkozásokat a társadalom életébe, és a törvények egyetemes és nem részrehajló érvényesülését biztosítandó, tiszteletben kell tartania a hatalmi ágak következetes szétválasztást. Az államnak biztosítania kell továbbá a korlátozásnak alá nem vetett nyilvánosságot, ami lehetővé teszi a közjóra vonatkozó elképzelések folyamatos és nyilvános egyeztetését. Az egyén és állam viszonyának tekintetében a liberalizmus az állampolgárságra – a politikai közösséghez való tartozás intézményes kifejeződésére – és az egyéni jogok rendszerére helyezi a hangsúlyt, amely, felfogása szerint, az életcélok szabad megválasztását és az egyéni autonómia maradéktalan érvényesülését teszi lehetővé.

Arra nézvést, hogy a liberalizmusnak mit sikerült mindebből a világ állapotát meghatározó módon érvényesítenie, megoszlanak a vélemények. Az eszmerendszernek a világra gyakorolt befolyását illetően a vélemények a között a két szélsőséges nézet között oszlanak meg, amelyet egyfelől Francis Fukuyama, másfelől Immanuel Wallerstein képviselnek. Fukuyama egy, röviddel az 1989-es fordulatot követően megjelentetett munkájában az utolsó totalitárius világrend, a kommunizmus összeomlásában a liberalizmus *végző győzelmét* vélte fölfedezni, amelyet a szabadelvű eszmerendszer az összes többi alternatíva kimerülésével, önfelszámolásával vívott ki.¹ Wallerstein a maga részéről ugyanazokat a hidegháború végével bekövetkezett eseményeket a *liberalizmus végeként* értelmezte, amely „hegemóniára törő ideológiaként“ egyszerre tűnt el a kommunizmussal, nem utolsósorban annak köszönhetően,

¹ F. Fukuyama: *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.

állítja Wallerstein, hogy az utolsók, akik őszintén hittek a liberalizmus ígéreteiben az egykori szovjet érdekövezet régi vágású kommunista párttagjai voltak.² Hasonló álláspontot képvisel John Gray 1994-es *Agonistic Liberalism* című dolgozatában, amelyben a fölviágosodás világméretű összeomlásáról értekezett.³

A szellemi helyzet ellentmondásossága és az eszmerendszer belső megosztottsága ellenére, amelyet hűen tükröz a számos, egymással rivalizáló orientáció, a liberalizmus alapelvei fölfedezhetők a politikai élet teljes spektrumán a világ szinte valamennyi országában, az új jobboldal konzervatív beállítottságú politikusaitól a demokratikus érzelmű szocialistákig. Ezekre az alapelvekre épül továbbá számos befolyásos nemzetközi szervezet tevékenysége – kormányközi és nem kormányzati egyaránt –, amelyek, miközben hűek maradnak az őket létrehívó *liberális institucionalizmus* filozófiájához, elkerülhetetlenül elrugaszkodnak a valóságtól, amikor az egyének életcéljukkal kapcsolatos szabad választási jogának a garantálásán fáradoznak egy egyre komplexebb, egyre behatárolóbb világban. A Nemzetközi Valutaalap esetében például ez az elrugaszkodottság, amely az arra vonatkozó prekoncepciók formájában jelentkezik, hogy a szuverén individuumként felfogott polgárok tehetségük és szorgalmuk, valamint más autonóm aktorokkal való szövetkezésük révén megvalósíthatják szabadon választott életcéljaikat, a világ számos országában liberálisellenes indulatok fakaszt föl.

1994 novemberében a *Die Zeit* vitát szervezett arról, hogy „Mit jelent ma a liberális kifejezés?” A véleménycserén többek között Egon Bahr, Ralf Dahrendorf, Helmut Schmidt, Richard von Weizsäcker is részt vett, neves újságírók, politikai elemzők társaságában. Noha a vita többnyire akörül forgott, hogy milyen esélyei vannak a liberalizmusnak megbirkózni a modern jogállam keretei között jelentkező gazdasági és szociális kihívásokkal, többen érintettek olyan kérdéseket, amelyek a globalizáció következményeire, a liberalizmus és a Föld más kultúráinak a kapcsolatára, az univerzalizmus korlátaira, vagy az európai integráció fejleményeire vonatkoztak. Ez utóbbival kapcsolatosan Egon Bahr például arra hívta föl a figyelmet, hogy az integráció

² I. Wallerstein: *After Liberalism*. New York: The New Press, 1995.

³ In: J. Gray: *Isaiah Berlin*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995, 141–168. o.

Európa-szerte a szuverenitás-fogalom átértelmezését fogja megkövetelni, és a hangsúly fokozatos áthelyeződését fogja eredményezni az egyéni jogokról „az állam egyes aleggységeire”. Az eszmecsere egyik általános következtetése az volt, hogy „a liberális demokráciák túlélésének az esélyeit nem lehet biztosítottaknak tekinteni”, és hogy erőfeszítésekre, találmányokra lesz szükség a továbbiakban is ahhoz, hogy a liberális örökség jövőjét biztosítani lehessen.⁴

Rogers M. Smith *The Unfinished Tasks of Liberalism* című írásában (1996) érdekes leltárt készít egyfelől a liberalizmus vívmányairól, másrészt kudarcairól a század- és egyben ezredforduló küszöbén.⁵ A liberalizmus vívmányai között a liberális gazdaságpolitikák világviszonylatban kimutatható áldásait, a liberális demokráciák és a demokratikus önkormányzatiság elvének világméretű terjedését a Huntington által „a demokratizálódás harmadik hullámaként” aposztrofált folyamat keretében, a vallásszabadság széles körben elterjedt gyakorlattá válását, a szólás és a nyilvánosság szabadságának folyamatos bővülését, valamint az etnocentrizmus és xenofóbia visszaszorulását, illetve a nők jogainak fokozottabb mértékű érvényesülését említi. A kudarck című szó alatt Smith három kérdéskört tekint át: (1) a liberalizmus gyakorlati kudarcait; (2) a liberális elvek megalapozásával kapcsolatos kérdéseket; és (3) a kulturális megosztottság fokozott tudatosodásával kapcsolatos dilemmákat.

A gyakorlati kudarck Smith meglátása szerint abból fakadnak, hogy a liberalizmusnak csak korlátozott eszközök állnak rendelkezésére az eszmények valóra váltása tekintetében, amennyiben nem kíván az alapelvekkel ellentétes, szabadságkorlátozó, illetve intervencionista következményeket föl vállalni. Miközben a békére, prosperitásra, személyes szabadságra vonatkozó elvek nem veszítették el mobilizációs hatásukat – még mindig ezekkel az elvekkel a zászlónkon érdemes a leginkább elnökválasztási kampányba szállni, írja Smith – addig az elvek gyakorlati változata, mindenekelőtt a liberális piaci rendszerek, olyan versenyt kényszerít

⁴ Vö.: J. Hrycyk–J. H. Darchinger: „Was heißt heute liberal?”. In: *Die Zeit*, 49. sz., 1994. december 2., 13–17. o.

⁵ R. M. Smith: „The Unfinished Tasks of Liberalism”. In: B. Yack (szerk.): *Liberalism without Illusions. Essays on Liberal Theory and the Political Vision of Judith N. Shklar*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1996, 241–262. o.

nek a emberek tömegeire, amelyben elkerülhetetlenül vannak nyertesek és vesztesek, a korrekció feladatát ellátó redisztribúciós megoldások pedig – azon túl, hogy hatékonyságuk csekély –, elentmondásokat visznek be a liberális elvek rendszerébe és ennek megfelelően megosztják a liberálisokat. A demokratikus önkormányzatiság elve is sok esetben sérülni látszik, egyfelől a választói apátia aggasztó méreteinek következtében, másfelől annak számlájára írhatóan, hogy terjedőben van a részvételi apátia jelensége is: mivel egyre kevesebben érznek indíttatást arra, hogy vállalják a politikai szereppel járó megpróbáltatásokat, kialakulóban vannak az egyre szűkebb körökből rekrutálódó, és azokon belül újratermelődő, professzionalizálódó politikai elitek, amelyek egyre kevésbé hitelesen képviselik a demokratikus önkormányzatiság elvét.

A liberalizmus intellektuális és morális alapjainak a kérdése mindig is komoly kihívást jelentett az irányzat hívei számára. Míg Locke idejében a juszifikáció szerepét egyfelől az isteni akaratra való hivatkozás – a polgári rend isteni eredetébe vetett hit –, másfelől a racionálisan fölfogható természettörvényekbe vetett bizalom látta el, a későbbiekben, amikor a rájuk való hivatkozás már nem volt eléggé meggyőző, a jóra vonatkozó elképzelések morális alapjaival kapcsolatos kérdésekre pragmatikus és utilitarista szempontok szerint tűnt célszerűnek megadni a választ. Smith szerint azzal, hogy a jó életre vonatkozó elgondolások kialakításának a szabadságát az egyénre bízta, a liberalizmus fölfedte tulajdon filozófiai gyöngeségét: a végső, az alapvető értékekkel kapcsolatos kérdésekre adható válaszok átmeneti, lezáratlan, bármikor fölülbírálható és valószínűségi jellegének a föl vállalását. Ez a racionálisan, a popperi falszifikációs logika elvei alapján fölöttébb indokoltnak tűnő és pragmatikus szellemi beállítottság sokak számára inspiráló és kielégítő, nem kevesen vannak azonban, akik a késő modernitás körülményei között úgy gondolják, hogy a liberalizmus *semlegessége* a jóra vonatkozó elképzelések összefüggésében a filozófiai gyöngeség jele, és hogy ma már többre, az alapvető, végső kérdésekben állást foglaló, morális bizonyosságokat megalapozó liberalizmusra lenne szükség.

Smith megközelítésünk szempontjából legérdekesebb megállapításai a liberalizmus és a kulturális megosztottság következményeinek a kérdésével kapcsolatosak. E probléma összefüggésében Smith

arra az elentmondásra hívja föl a figyelmet, amely egyfelől a liberalizmusnak a közösségi lét különböző alakzatainak a természetére vonatkozó, felvilágosodásban gyökerező elképzelése, másfelől a közösségi identitásformák politikai megjelenítése és védelme iránti, egyre markánsabb kortárs jelenségként jelentkező igény között feszül. A felvilágosodás hagyománya szerint az emberiség nemzeti, vallási, faji, etnikai közösségekre való tagolódása sem biológiai eredetű, sem isteni természetű rendet, illetve szükségszerűséget nem tükröz, hanem társadalmilag konstruált, kulturális és politikai természetű hagyományozódás eredménye. A késő modernitás körülményei között azonban egyre több nemzeti, vallási, kulturális és nyelvi közösség tagjai fogalmazzák meg identitásuk esszencialista megalapozásának a szükségességét és jogosságát, és ezen közösségek tagjai gyakran érzik úgy, hogy a liberalizmus felvilágosodásban gyökerező eszmérendszeré aláássa a közösségi identitások esélyeit a fennmaradásra, azokra nézvést „korrozív” hatást fejt ki.

A liberalizmus kudarca ebben a tekintetben egyszerre elméleti és gyakorlati, állítja Smith. Egyfelől tagadhatatlan, hogy a liberális demokráciák elméleti megalapozói nem szenteltek elég figyelmet annak a fontos kérdésnek, hogy miként lehetne definiálni a politikai közösséghez való tartozás fogalmát, annak természetét, illetve feltételeit és következményeit. Ez a fogyatékoság igen súlyos következményeket vont maga után az 1990-es években, amikor a politikai közösségek határainak újrarajzolása széles körben elterjedt gyakorlat volt, és az esetek többségében messze nem liberális elvek alapján történt. Másrészt nem kevésbé igaz az sem, hívja fel a figyelmet Smith, hogy ebben a kérdésben a liberális álláspont az irányzat korai történetétől számítva egyértelmű: Locke már a maga idejében fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a gyermek, amikor megszületik, nem tekinthető egyetlen ország vagy kormányzat kizárólagos tulajdonának sem.⁶ A liberalizmus széles körben elterjedt, és a modernitás politikai intézményeinek a döntő többségét megalapozó politikai filozófiájának alapelveiből pedig világosan következik, hogy a politikai közösségeket és az ezekhez fűződő állami kereteket, mint társadalmi eredetű alakzatokat, csak instru-

⁶ “a Child is born a Subject of no Country or Government”. Vö: J. Locke: *Two Treatises of Government*. New York: New American Library, 1965, 391–392. o. Idézi R. M. Smith: *i. m.*, 258. o.

mentális és nem önmagában vett értékkel bíró képződményekként kell elképzelni. Ez egyszerre jelenti azt, hogy amennyiben az egyének a jelenlegi közösségi formák keretei között látják teljesíthetőnek a liberalizmusnak a jó élet megválasztására vonatkozó egyéni szabadsággal kapcsolatos ígéretét, akkor ennek a liberalizmus semmiképpen nem állhat az útjában, ám amennyiben ezek a közösségi keretek a szabadság korlátaiként érvényesítik a hatásukat, akkor azok megváltoztatásának a szükségessége éppen a liberalizmus alapelveiből adódik.⁷ Smith szerint a liberalizmus gyakorlati kudarca ezzel a kérdéssel kapcsolatban abból következik, hogy a fenti elvek mélységesen népszerűtlenek egyrészt a jelenlegi struktúrák fölött hatalmat gyakorlók körében, másrészt azok körében, akik szerint a világ jelenlegi tagoltsága, illetve etnopolitikai elrendezettsége igazságos és célszerű.

Smith látásmódjával lényeges pontokon érintkező következtetésekre jut a már említett John Gray is *The Two Faces of Liberalism* című, 2000-ben közreadott munkájában.⁸ Gray szerint a liberalizmus eszmetörténetét sajátos ambivalencia jellemzi, két egymással nehezen öszegyeztethető hagyományból tevődik össze. Az egyik egy egyetemes, racionális konszenzus kialakítására törekedett, amely alapján lehetségesnek ígérkezett a lehető legjobb élet feltételeinek a megteremtése az egész emberiség számára. A másik a jó életre vonatkozó különböző elképzelések egyidejű együttélésére és azok kölcsönös toleranciájára helyezte a hangsúlyt. Az előbbi törekvés Locke és Kant, közelebbről pedig John Rawls és F. A. Hayek, az utóbbi Hobbes és Hume, majd Isaiah Berlin és Michael Oakeshott műveiben érhető tetten. Gray szerint az univerzalizmushoz, illetve a jó életre vonatkozó racionális konszenzus lehetőségességéhez ragaszkodó liberalizmus anakronizmus napjaink világában, amely a globalizáció, a migráció, illetve a kommunikációs technológiák következtében összehasonlíthatatlanul megosztottabb és összetettebb, mint a liberalizmus eszmetörténetének a korai szakaszaiban. Manapság egyetlen politikai közösség keretei között a jó életre vonatkozó el-

⁷ "...if inherited boundaries and memberships are sources of unjust inequality, economic inefficiency, unreasonable nationalistic conflicts, and international domination, then liberalism implies that different structures ought to be sought." Vö: R. M. Smith: *i. m.*, 258. o.

⁸ J. Gray: *The Two Faces of Liberalism*. New York: The New Press, 2000.

képzések és a különböző életformák egész tömkelegével kell számolni ugyanis, és nem ritka, hogy egyazon személy egyidőben többhöz tartozónak is vallja magát. Következésképpen a liberalizmusnak, amennyiben fenn kíván maradni, fel kell adnia a jó életre vonatkozó egyetemes konszenzus ambícióját, és vissza kell térnie a Hobbes-féle *modus vivendi* liberalizmushoz, állítja Gray.

Az univerzalizmus kudarcának és ellentmondásos következményeinek a kérdése már John Rawls *A Theory of Justice* című, 1971-ben megjelent, a liberalizmus elvi alapjaira vonatkozó jusztifikáció legutóbbi nagy kísérleteként számon tartott művében és a körülötte kibontakozott vitában is fölbukkant. Rawlst három nagy kérdéskör foglalkoztatta: egyfelől az utilitarizmus, illetve a hangsúlyt a jogokra helyező liberalizmus-felfogás közötti dilemma arról, hogy az igazságosság alapját az utilitarizmus érvrendszere vagy a jogok mindenek fölött való tisztelete kell, hogy biztosítsa; másodszorban az egyenlőség-elvből adódó dilemmák és ellentmondások problémája; harmadszorban pedig az állam semlegességének a kérdése a jó életre vonatkozó elgondolások viszonylatában. Rawls meglátása szerint az alapvető probléma az, hogy a jogokat elvileg megalapozó igazságosság-eszményt nem lehet alárendelni a jóról alkotott valamely partikuláris elgondolásnak, illetve nem lehet abból levezetve, attól függőként elgondolni.

Rawls álláspontja kiváltotta a kommunitáriusok – Charles Taylor, Michael Sandel, Michael Walzer és Alasdair MacIntyre – ellentámadását és frontjának megszerveződését.⁹ A kommunitárius ellenérvek megközelítésünk szempontjából legérdekesebbikje úgy hangzik, hogy a liberalizmus által kitüntetett egyén nem létezik a közösségtől függetlenül, hanem annak produktuma, következésképpen a társas élet megszervezésének politikai elveit és intézményeit nem lehet univerzális elvekből levezteni, hanem azoknak az egyes reális, térbe és történelembe ágyazott közösségek partikularizmusait kell tükrözniük. Az igazi, organikus politikai közösségek, állítják a kommunitáriusok, nemcsak az állam területe fölött osztoznak, hanem összeköti őket a közös érdek, a hagyomány, egy

⁹ Lásd erről bővebben S. Mulhall–A. Swift: *Liberals and Communitarians*. Oxford–Cambridge: Blackwell Publishers, 1992, illetve J. Lacroix: *Communautarisme versus libéralisme. Quel modèle d'intégration politique?* Bruxelles: Edition de l'Université de Bruxelles, 2003.

értékrend és az élet értelméről, céljáról alkotott felfogás is. Rawls válasza erre az volt, hogy amennyiben vannak ilyen közösségek, akkor azokat csakis autoritárius intézmények, illetve liberális-ellenes elvek révén lehet fenn- és összetartani.

E meggyőzően szellemes visszavágás ellenére Rawlsnak nem lehettek kétségei arra nézvést, hogy ilyen módon jellemezhető politikai közösségek igenis vannak, a kérdés csak az, hogy mi legyen a liberalizmus válasza az általuk képviselt kihívásra.

Eszmetörténeti kitérő a politikai közösség természetére vonatkozó elgondolásokról

Noha a fentiekben röviden számbavett reflexiók a szabadelvű eszmerendszer jelenlegi szellemi helyzetéről meglehetősen egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy a liberalizmus felfogása a politikai közösség természetéről nem problémátlan, és hogy azt a közelmúlt fejleményeire való tekintettel ideje volna újragondolni, ez a feladat közel sem egyszerű. A politikai gondolkodás történetében ugyanis igen mélyre nyúló gyökerekkel rendelkezik az a ritkán hangoztatott, ám a politika intézményeinek a működését igencsak hathatósan befolyásoló meggyőződés, hogy *a jó politikai közösség* etnokulturális – nyelvi, vallási, etnikai és kulturális – szempontból *homogén*.

A homogenitás – rendszerint hallgatólagos, és csak kivételes alkalmakkor explicit módon is megfogalmazott – követelménye értelemszerűen arra a praktikus előnyre vezethető vissza, hogy a hasonló életformával rendelkező, azonos módon érző és gondolkodó, egy nyelvet beszélő, illetve egyazon Istenben hívő emberek között könnyebben lehet biztosítani a politika alapfunkcióinak teljesülését: a közügyek intézését minden érintett javára, illetve a közrend fenntartását, azok beleegyezésével és egyetértésével, akikre annak előírásai vonatkoznak.

A politikai gondolkodás történetében minden bizonnyal Arisztotelész az első, akinek e kérdéssel kapcsolatos, normatív érvényű megállapításai fennmaradtak. Az általa eszményinek tekintett politikai közösség, a városállam stabilitását veszélyeztető körülményekről értekezvén, a következőket írja a *Politika* ötödik könyvében: „Forra-

dalmi ok a törzsi különbség is, mindaddig, amíg teljesen össze nem olvadnak, mert miként egy véletlenül összeverődött tömegből még nem lesz városállam, ugyanúgy nem alakulhat az ki egy tetszőleges időtartam alatt sem: hiszen ahány városállam eddig még más néppel társult és későbbi bevándorlókat fogadott sorai közé, legnagyobb-részt összetűzött velük, például a troizéniek az akhaiokkal együtt alapították Szübariszt, de azután az akhaiok elszaporodván, kiűzték a troizénieket, s ebből származott a szübariszi átok; ugyanez történt Thurioiban is, ahol a szübarisziak szintén másokkal egyesülve alapítottak államot, és amikor telhetetlenségükben a terület nagyobb részét akarták elfoglalni, mintha bizony az övék lett volna, elűzték őket. Büzantionban is kiderítették, hogy a bevándoroltak lázadást készítettek elő, s harccal verték ki őket; az antisszaiak khioszi menekülteket fogadtak be maguk közé, és utána fegyverrel kellett őket kikergetniük; viszont a zankliéiek, akik a szamosziakat beengedték, maguk lettek földönfutókká, az Euxeinosz-tenger melletti Apollónia lakói azzal, hogy újabb bevándorlóknak nyitották meg kapuikat, forradalmat idéztek elő; a szürakuszaiak a türannisz megszüntetése után az idegeneknek és a zsoldosoknak is polgárjogot adva, ugyancsak forradalmi állapotokat teremtettek, és harcra került sor, amikor pedig az amphipolisziak khalkiszi bevándorlókat engedtek be, többségükben menekülniük kellett előlük.”¹⁰

Az ideális állam alapjaival foglalkozó, *De re publica* című munkájában Cicero is úgy határozta meg a maga részéről a politikai közösséget, mint emberek olyan együttesét, akiket összeköt a jóra vonatkozó konszenzus, illetve a közös részesedés a hasznosból: „Az állam tehát [...] a nép ügye, a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegeknek olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogi megállapodás és a közös előny.”¹¹

A korai kereszténység által képviselt *ecumene* (οἰκουμένη: ott-hon a földet benépesítők közössége számára) a Római Birodalom összeomlását eredményező – az univerzalizmus és a partikularizmus, a centralizáció és a decentralizáció, a kozmopolitizmus és a homogenizáció közötti – ellentmondások feloldását biztosítani hi-

¹⁰ Arisztotelész: *Politika*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1984, 217–218. o.

¹¹ Cicero: *Az állam*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 90. o. (I, 25).

vatott közösségformaként jelent meg. Az egységesítő-homogenizáló törekvések más vallások esetében is kimutathatók: az iszlám eszmerendszer *umma* fogalma, illetve a hindu kasztrendszer egyes értelmezések szerint ennek a fejlődési trendnek a produktumai.¹²

Arisztotelész politikai és etikai írásainak, illetve a római közjogi szemlélet hatására a középkori gondolkodók államról alkotott felfogásában is kimutatható a homogenitásra vonatkozó előfeltevés, illetve az erre irányuló normatív törekvés. Ágoston univerzalizmusa az Isten szeretete által egyesített közösség-felfogásban, Szent Tamás elgondolása az államról, amely szerinte a jóra törekvés adottsága által egymásra utalt személyek organikus közössége, vagy Pádúai Marsilius nézetei az állam szükségességéről – amely biztosítani képes, hogy az emberek akarata, a polgárok közös érdekében, az önálló élet iránti vágyból fakadó konfliktusok fölött megfelelő törvény formáját öltse – mind ennek az előfeltevésnek a kifejeződéseiként foghatók fel. Maga a *status* kifejezés, amelyből a kora újkori állam eszméje eredeztethető, a XIII. századdal kezdődően arra utal, hogy egy adott területi egységen belül az emberek közössége *egységes a szokások és törvények tekintetében*.¹³

Johannes Althusius 1603-ban közreadott, három kiadást is megérett *Politica*-jában explicit előírásokat is találunk a jó politikai közösség megszervezésével és igazgatásával kapcsolatos elvek és tanácsok között. A politika egyik alapfunkcióját a kommunikációban megjelölő Althusius számára a politikai közösség nem más mint olyan egyesület, amelynek keretei között az egymással kommunikáló emberek létrehozzák, fenntartják és továbbadják – a társas lét-hez nélkülözhetetlen dolgokra vonatkozó egyetértésre alapozott – közösségi érzést.¹⁴ A kommunikációnak tulajdonított megkülön-

¹² Lásd erről bővebben M. Mann: *The Sources of Social Power. Volume I: The History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 301–371. o.

¹³ Lásd erről bővebben: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Az államelmélet, az állambölcsélet, és a politikai filozófia vázlatja*. Miskolc: Miskolci Egyetem Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, 1997, 20–34. o.

¹⁴ “...the efficient cause of political association is consent and agreement among the communicating citizens. The formal cause is indeed the association brought about by contributing and communicating one with the other, in which political men institute, cultivate, maintain and conserve the fellowship of human life through decisions about those things useful and necessary to this social life.” J. Althusius: *Politica. Politics Methodically Set Forth and Illustrated with Sacred and Profane Examples. (An abridged translation)*. Indianapolis: Liberty Fund, 1995, 24. o.

böztetett szerep alapján nem meglepő, hogy Althusius a szuverén feladatai között előkelő helyen említi a közös nyelv használatának biztosítását a jogszolgáltatás földrajzi egységén belül, mert, mint írja, ennek hiányában elképzelhetetlen a „jogközösség”, és egyetlen társadalom sem képes huzamosabban fennmaradni.¹⁵ A jogközösség viszonylatában pedig figyelmeztet, hogy, a görög városállamok gyakorlatához híven, nem célszerű az idegenek és jövevények számára a polgárokkal azonos jogokat biztosítani.¹⁶

A nacionalizmus doktrínájának megjelenésével, a XVIII. század végén, a politikai közösség homogenitására vonatkozó elvárás egyre explicitebbé válik. A fölöttébb összetett és meglehetősen elentmondásos eszmetörténeti jelenségnek számító nacionalizmus valamennyi ága egybehangzóan úgy gondolja, hogy a nemzet a társadalomfejlődés által létrehozott, természetes, organikus alapegysége az emberiségnek, amelyet a közös eredetben és az azonos történelemben gyökerező etnokulturális homogenitás jellemez. A nacionalizmus hívei úgy gondolják továbbá, hogy a nemzet egyúttal az eszményi politikai közösség is, amelynek fennmaradása érdekében szüksége van egy államra, illetve egy ahhoz rendelt, szuverén módon adminisztrált területre. A politikai közösség fennmaradása ebben a megközelítésben a közösség kultúrájának, sajátos identitásjegyeinek a megőrzését és hagyományozódását jelenti, az állam pedig nem más, mint ennek a legitim törekvésnek az intézményes kerete. A nemzet jellegzetességeivel rendelkező politikai közösségek egybeesése a világ adminisztratív alegységeivel, az államokkal, illetve az ennek az elvnek megfelelően berendezkedő, nemzetállamokra alapozott világrend ugyanakkor a legcélravezetőbb, a lehető legigazságosabb etnopolitikai elrendezését adja napjaink emberiségének, vallják a különféle nacionalizmusok hívei. A nacionalizmusok teoretikusai szerint ez az elrendezettség nemcsak a külön-

¹⁵ “The third right is the maintenance of a language, and of the same idiom of it, in the territory. The use of speech is truly necessary for men in social life, for without it no society can endure, nor can the communion of right...” Althusius: *i. m.*, 85. o.

¹⁶ “A community of citizens dwelling in the same urban area (*urbs*), and content with the same communication and government (*jus imperii*) is called a city (*civitas*) or, as it were, the unity of citizens. And they are citizens of this community or city who are partners in it, as distinguished from foreigners and aliens who do not enjoy the same standing within the city’s legal order (*jus civitatis*).” Althusius: *i. m.*, 42. o. Kiemelések az eredetiben.

böző kultúrák, hanem az egyes emberi egyedek szempontjából is a lehető legszerencsésebb. Az egyének nézőpontjából ugyanis a nemzet az egyéni szabadság és egyenlőség természetadta kerete, következésképpen minden egyénnek érdeke valamely nemzethez tartozni, és ahhoz lojálisnak lenni.

A liberalizmus uralkodó doktrinális értelmezései szerint tájékozódók számára már-már botránynosnak tűnhet, hogy a fentebb vázlatosan összefoglalt eszmerendszer megalapozásából, illetve annak széles körű elterjesztéséből a liberalizmus mértékadó módon kivette a részét.

A nacionalizmus egészében véve annyira összetett eszmetörténeti produktum, hogy aligha lehet csodálkozni azon, hogy eredetének magyarázatára nézvést a vélemények megoszlanak. Elég csak arra gondolnunk, hogy a jelenség különböző válfajainak – mint például a felszabadító, az egyesítő vagy a szeparatista nacionalizmus¹⁷ – tekintetében ugyanannak az eredetmagyarázatnak aligha van esélye. Abban azonban a jelenség legtöbb elemzője egyetért, hogy a közös kultúra által összekötött – és ezzel egyben önmagát a más kultúráktól megkülönböztető –, egymás iránt szolidaritással tartozó emberek közösségének politikai programja ott jelenhetett meg, ahol a kiváltságokra alapozott társadalom legitimitása megingott, és ahol a politikai modernizáció elkezdte a maga elképzeléseinek megfelelően átalakítani az emberi közösségeket. Az amerikai kolóniák függetlenségi harca (1776), a nagy francia forradalom (1789), az 1830-as, majd 1848-as forradalmak mind nemzeti liberális mozgalmak voltak, amelyek az állami szuverenitás forrásaként és letéteményeseként immár nem az uralkodót, hanem az önmagát saját urának kikiáltó népet jelölték meg, a politikai modernizáció legfontosabb vívmányaiként pedig nemzetgyűléseket és a népszuverenitás elvét szentesítő alkotmányokat eredményeztek.

A liberalizmus annak a tézisnek a megalapozásából és terjesztéséből is kivette a részét, amely szerint a nemzetnek egybe kell esnie az állammal. Nem kisebb tekintély, mint John Stuart Mill írja

¹⁷ E tipológia első változatát Louis Snyder javasolta 1954-ben megjelentetett *The Meaning of Nationalism* (New Brunswick) című művében. Később többen átvették és továbbfejlesztették, többek között John Breuilly és Anthony D. Smith. Lásd ezzel kapcsolatban Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2004.

1861-ben közreadott, *On Representative Government* című művében, hogy ahhoz, hogy a képviseleti elvre alapozott kormányzatról mint elvi lehetőségről beszélni lehessen, nem kevesebbre van szükség, mint hogy a kormányzás határai megegyezzenek a nemzetiség határaival. Ha egy országban az együtt élő népeket nem egyesíti a közösségi érzés valamilyen formája, írja Mill, különösen ha azok különböző nyelveket beszélnek, lehetetlenség elgondolni, hogy kialakuljon a képviseleti kormányzást lehetővé tevő közvélemény. A közvélemény ugyanis a legcsalhatatlanabb eszköze annak, hogy a kormányzás dolgaiba a kormányzottak beleszólhassanak. A fejlődés alacsonyabb fokán álló, megosztott társadalmakban természetesen elképzelhetők a kormányzás autoriter formái, de ahol kialakultak már „a szabadság intézményei”, vagy legalábbis él az igény ezek iránt a „mesterségesen egymáshoz kötött” népek valamelyikében, ott a kormányzás céljai csak ezzel gyökeresen ellentétesek lehetnek. Ilyen esetben a kormány arra kényszerül ugyanis, hogy, hatalmának stabilitását biztosítandó, elmergésítse az ellentéteket, és az együtt élő népek valamelyikét a többiek leigázására használja fel.¹⁸

Fontos itt megjegyezni, hogy Mill esetében ezt a meggyőződést az a XIX. században fölöttébb népszerű hiedelem is kiegészítette, hogy a progresszió szempontjából egyenesen kívánatos, hogy a birodalmi nemzetek asszimilálják a kisebb, fejlődésre alkalmatlannak vélt kultúrákat: gyakran idézik a skótokra és a franciaországi baszkokra vonatkozó megállapítását, amelyben értetlenségének ad hangot arra nézve, hogy ezek a kis népek miért nem mutatnak nagyobb érdeklődést a világ nagylélegzetű mozgalmairól, és miért ápolgatják olyan hűségesen „félvad múltjuk relikviáit”. Mill tehát végső soron a nemzetállami rend szükségessége mellett ér-

¹⁸ “uniting all members of the nationality under the same government” (...) “free institutions are next to impossible in a country made up of different nationalities. Among people without fellow-feeling, especially if they read and speak different languages, the united public opinion, necessary to the working of representative government, cannot exist” (...) “when there are either free institutions, or a desire for them, in any of the peoples artificially tied together, the interest of the government lies in an exactly opposite direction. It is then interested in keeping up and envenoming their antipathies; that they may be prevented from coalescing, and it may be enabled to use some of them as tools for the enslavement of others.” Vö.: “Considerations on Representative Government”, in: John Stuart Mill: *On Liberty and Other Essays*, Oxford–New York: Oxford University Press, 1998, 428, illetve 430. o.

volt, és azt az álláspontot képviselte, hogy a kisebbségi nemzetek kérdését az erőszakos asszimiláció útján, vagy – ahol ez nem megy – a határok újrajzolásával kell rendezni.

A magyar liberalizmus szempontjából rendkívül érdekes fejlemény, hogy Eötvös József maga is hasonló következtetésekre jutott, több évvel Mill dolgozatának megjelenése előtt. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című, kétkötetes, 1851-ben és 1854-ben megjelentetett állambölcseleti munkájában írja, hogy „a szabadság és egyenlőség fogalmai azon formában, melyben felállítottak, nem valósíthatók anélkül, hogy valamennyi létező állam fel ne bomolnék”.¹⁹ A liberalizmus szülte nemzeteszme és az állam bonyolult viszonyrendszerét fejtegetve állapítja meg Eötvös, hogy „valamint az *általános egyenlőség és szabadság* s a *külön nemzeti jogosultság mint fogalmak* ellentétben állnak egymással – miután amazok az állam valamennyi lakójának *egyenlő* jogokat s a többségnek korlátlan uralmat követelnek, ez pedig minden törzs- és nyelvkülönbséget külön jogosultság forrása gyanánt tekint –: úgy ezen ellentétnek nyilvánulni kell az életben is. Vagy el kell ismerni a többség korlátlan felségjogát, s akkor mindenik többség – éppen a nemzeti törekvések idejében – hatalmát a kisebbségben levő nemzetiségek elnyomására fogja fordítani mindaddig, míg az állam fogalma a nemzetiség fogalmával eggyé vált: vagy pedig a többség korlátlan felségjoga nem ismertetik el, és külön mindenik nemzetiség számára bizonyos elidegeníthetetlen jogok állapíttatnak meg, melyek a felség jogkörén kívül esnek – s azon pillanatban, midőn ez történik, az egyenlőség és szabadság elve is, a szokásos értelemben már nem alkalmazható.”²⁰ Az állam és a nemzeteszme viszonyára nézvést nem kevesebb következik mindebből Eötvös szerint, mint amit Mill is valószínűnek ítél néhány évvel később, hogy nevezetesen a szabadság és egyenlőség intézményeinek a megvalósítására irányuló „nemzetiségi törekvések célja csak valamennyi létező állam feloszlása által érethetik el”.

A politikai közösség természetére, illetve a jogközösség feltételeire vonatkozóan a következőkre hívja fel a figyelmet Eötvös: „Az

¹⁹ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek a befolyása az államra*. Budapest: Magyar Helikon, 1981, I. kötet, 127. o.

²⁰ *Uo.* 114–115. o.

egyes népek *különbözősége* – amennyiben az a hozzájuk tartozó egyénekben nyilvánul – azáltal, hogy több nép egy államba olvadt, vagy egy nép több államba oszlott fel, nem szűnt meg. S szintoly kevéssé szűnt meg az a jog, mellyel az egyesek minden tulajdonaik, tehetségeik, s így külön nemzetiségi tulajdonaiknak is kifejlesztésére bírnak; s ha ez értetik a »nemzetiségi jogosultság« alatt, ha nevében csak az egyesnek személyes szabadsága követeltetik, akkor senki sem fogja állítani, hogy ezen elvnek valószínűsítése bármely állam fennállását veszélyezteti. De ha nem akarunk erőnek erejével csalódnani, be kell vallanunk, hogy egészen más értetik a nemzeti jogosultság neve alatt. *Az egyén, melynek bizonyos jogok szándékoltatnak biztosítani, nem az egyes állampolgár, hanem a külön nemzetiség.* Az egyes személy jogai csak a nemzetéből lennének levezetendők. Miután pedig minden jog csak fizikai vagy erkölcsi személyiség által vétethetik igénybe, s miután külön jogosultság csak külön egyéniséget illethet, a nemzetiségi jogosultság fogalmának gyakorlati valószínűsítésére szükséges, *hogy az, aminek számára a nemzetiség neve alatt bizonyos jogosultság követeltetik, mindenekelőtt külön egyéniséggé alkottassék.* Minthogy pedig azon elemek, melyekből a nemzetiségek mint külön egyének alkotandók volnának, ugyanazok, melyek jelenleg az államot képezik, először is ezt kell megszüntetni, s csak azután lehet szó a nemzetiségek mint külön egyéniségek megalkotásáról.”²¹ Ezek a veretes – bár a mai olvasó számára kissé már nehézkes – magyar nyelven

²¹ *Uo.* 149–150. o. Kiemelések az eredetiben. Eötvös az egyes népek „nemzeti elkülönözöttségükhöz” való ragaszkodásával szembehelyezkedő irányzatok egyikeként a francia forradalmi beállítottságot említi, amely szerint a a forradalom elveinek megfelelően megszervezett országban „minden népnek sietnie kell mielőbb franciákká lenni”. Ezen beállítottság egyik érdekes dokumentumaként idézi Barrère-nek a forradalom II. évében, *pluvoise* 8-án elhangzott előterjesztését, amelyben azokról a nehézségekről esik szó, amelyekkel az egységes nemzet „törvényes úton való” előállítását célzó törekvéseknek kell szembenézniük: „Elpusztíthatatlan az a föderalizmus amelynek alapja a gondolatok közlésének a hiánya. Forradalmasítottuk a kormányzatot, a törvényeket, a szokásokat, a viseleteket, a kereskedelmet és a gondolkodást magát; nos, forradalmasítottuk magát a nyelvet is, amely mindezeknek a mindennapos eszköze. Önök elrendelték a törvények elküldését a Köztársaság valamennyi községébe; de ez a jótétemény kárbavesztett azoknak a megyéknek a számára, amelyekről már említést tettem. A világosság, amelyet nagy költséggel juttatnak el az ország széleire, kihunyt, amint odaérkezik, minthogy ott nem értik meg a törvényeket. A föderalizmus és a babona bretonul beszélnek; az emigráció és a Köztársaság gyűlölete németül beszélnek; az ellenforradalom olaszul beszél, és a fanatizmus baszkul beszél. *Semmisítsük meg a károkozás és a tévelygés ezen eszközeit.*” *Uo.* 126. o. Kiemelések az eredetiben.

megfogalmazott gondolatok nem kevesebbet hordoznak magukban, mint az 1990-es évek második felében többek által fölismert összefüggést az egyéni és a kollektív jogok kölcsönös feltételezettsége között: ahhoz, hogy az egyéni jogok azonos védelmet biztosítsanak a többségi, domináns kultúrákhoz tartozó, és a kisebbségi közösségek tagjai számára, szükség van a kisebbségi nemzetek politikai közösségként való elismerésére, illetve arra, hogy a domináns közösségek esetében magától értetődő kollektív jogok – a „nemzetiségi jogosultság”, ahogy Eötvös nevezi – a kisebbségek számára is igényelhetők legyenek.²²

John Stuart Mill bizonyos értelemben a kor szellemét kifejező, bár a klasszikus liberalizmus beállítottságával szembeforduló gondolatai természetesen nem maradtak visszhangtalanok a liberalizmus történetében. Lord Acton röviddel az *On Representative Government* közreadását követően reagált – „Nationality” című, a *Home and Foreign Review* 1862. júliusi számában közölt tanulmányában – Mill fölvetésére, élesen elutasítva azt. Elismeri ugyan, hogy a korabeli liberalizmus valóban a politikai közösség homogenitásáért száll síkra²³, ám azt egyfelől a klasszikus brit liberalizmus szellemével összegyeztethetetlenként, másrészt történelmi visszalépésként tartja elfogadhatatlannak. Szerinte, Mill nézeteivel ellentétben, a kulturális szempontból megosztott állam nem akadály, hanem éppenséggel feltétele, garanciája a szabadság intézményei-

²² Tekintettel arra, hogy szorosan kapcsolódik a liberalizmus és az autonómia kérdésének kortárs magyar megítéléséhez, érdekes megemlíteni ezen a ponton az Eötvös által elvégzett nemzetelemzés Tamás Gáspár Miklóstól származó olvasatát, aki a következőket írja: „A nemzetiség mint egyéni jog: szabadság. Ezért nem lehet csírája hatalomnak, újfajta legitim kényszernek. Amit manapság »kollektív jog«-nak neveznek, az: *hatalom*. Eötvös ezt kizárja. Azt mondja: ha valaki őszinte és becsületes ebben a kérdésben, akkor *vagy* nemzetiségi jogokat és szabadságot akar, s ekkor a nemzetiségi szabadság analogonja a lelkiismereti és vallásszabadság, *vagy* pedig hatalmat akar, akkor pedig vállalnia kell, hogy *önálló államra*, új etnikai többség kialakítására törekszik, mely esetben vállalnia kell a forradalmat, a háborút, az új legitim kényszer kiváltságának szülőit. *Tertium non datur*. (Minden területi vagy kulturális autonómiára alapított államszövetség mindig szétesik, majd mindig háborús úton – lásd e tekintetben ausztromarxista sémákra épített Szovjetuniót és Jugoszláviát, ahol a soha komolyan nem vett »szecessziós«, különválási jog egyszeriben megelevenedett fagyhalálából, és lángba borította a fél világot.)” Tamás Gáspár Miklós: „Eötvös: a nyugat-keleti liberális”, in: Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak*. II. kötet. 129–130. o. Kiemelések az eredetiben.

²³ „az a mozgalom, amely magát liberálisnak nevezi, lényegét tekintve nacionalista.” Lord Acton: „Nacionalizmus”. In: Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. kötet. Budapest: Atlantisz Kiadó, 1991, 131. o.

nek: „Ha egy állam keretei között több különböző nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítója is. Ugyanakkor a civilizációs fő eszköze is, s mint ilyen, a természeti rend és gondviselés része, amely magasabb fokú fejlettséget feltételez, mint a modern liberalizmus eszménye: a nemzeti egység. [...] Ahol viszont a politikai és nemzeti határok egybeesnek, ott a társadalom fejlődése megtorpan, és a nemzetek olyan állapotba esnek vissza, mint amilyenben azok az emberek leledznek, akik megtagadják az embertársaikkal való kapcsolattartást.”²⁴

Acton következetesnek tűnő liberalizmusa azonban nem más, mint Edmund Burke szellemében fogant konzervatív forradalomellenesség, és a „fejletlenebb fajokkal” szemben civilizatórikus szerepet betöltő brit birodalom implicit apológiája egyben. Szerinte „a nacionalizmus kibontakozásának igazi lendületet [...] a demokrácia elvének franciaországi győzelme adott, s az, hogy azt az európai hatalmak elismerték”. Megítélése szerint a francia forradalom olyan nemzetfelfogást segített diadalra, amely szerint „a nemzeti elv a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapul, aminek a nemzet egysége szükséges feltétele, s amihez képest minden más hatás másodlagos, minden más kötelezettség jogosulatlan, minden ellenállás önkényes. A nemzet e felfogás szerint ideális egység, amely a fajon alapszik, s amely dacol a külső tényezők módosító hatásával, a hagyománnyal és más meglévő jogokkal. Előbbrevaló az ország lakosainak jogainál és kívánságainál, képzelt egységbe olvasztja szerteágazó érdekeiket: a nacionalizmus magasabbrendű követelése miatt feláldozza az emberek egyéni hajlandóságait és kötelességeit, s hogy önmagát igazolja, szétzúz minden természetes jogot és hagyományos szabadságot.”²⁵ E nemzetfelfogással szemben, amely elkerülhetetlenül vezetett el az állam és a nemzet szükségszerű egybeesésének a tanához, Acton nem az 1789-es francia, hanem az 1688-as „dicsőséges” angol forradalom örökségéből táplálkozó nemzetfelfogás mellett teszi le a garast, amely „az egyformaság helyett a többféleségre törekszik, nem az egységre, hanem a harmóniára”.²⁶

²⁴ *Uo.* 142. o.

²⁵ *Uo.* 139-140. o.

²⁶ *Uo.* 140-141. o.

Ez a nemzetfelfogás Acton szerint lehetővé teszi számunkra, hogy felismerjük: „azok az államok a legtökéletesebbek, amelyek – mint a Brit vagy az Osztrák Birodalom – elnyomás nélkül tudnak magukba fogadni több különböző nemzetet”. Mert, folytatja Acton, „az az állam, mely nem képes különböző fajok követelését kielégíteni, maga fölött mond ítéletet; az az állam, mely azon igyekszik, hogy semlegesítse, magába olvassza, vagy elűzze őket, az önkormányzat legfontosabb feltételétől fosztja meg magát”.²⁷ A liberalizmus eszmetörténete szempontjából minden bizonnyal érdekes fordulat, hogy Acton többek között éppen azt az Osztrák Birodalmat eszményíti, amely Mill és Eötvös szerint a szabadság európai kiteljesítésének egyik legnagyobb, a történelem által bukásra ítélt akadály.²⁸

Acton érvelése és gondolatvezetése mindazonáltal nem mentes a belső ellentmondásoktól. Ambivalens a viszonyulása például a közösségek homogenitásának a kérdéséhez. Egyfelől elismeri, hogy a társas lét fenntarthatóságát biztosító jogközösség nem az állam, hanem a történelem produktuma: „A törvény azon fejezetei – írja –, amelyek az emberek közti viszonyokat szabályozzák, a nemzeti szokások változatos termékei, a privát társadalom művei. Ezért a különböző nemzetek törvényei mindig is különbözni fognak egymástól, hisz maguk teremteték, és nem a mindnyájuk felett uralkodó államnak köszönhetik azokat.”²⁹ Ennek ellenére Acton a kisebb nemzetektől elvitatja azt a jogot, hogy tulajdon törvényeik szerint kormányozzák önmagukat. Szerinte „a kis és homogén populációkban” egyfelől nincs lehetőség „olyan belső érdekcsoportok kialakulására, amelyek az uralkodó hatal-

²⁷ *Uo.* 150. o.

²⁸ Acton birodalom-apológiája egyébként meglehetősen explicit: „Semmilyen más hatalmi formáció nem tud a központosítás, a korrupció és a az abszolutizmus zándékának úgy ellenállni, mint az egy államban lehetséges legnagyobb közösség, amely tagjai jellemvonásait, érdekeit és véleményüket hasonlóvá teszi, s amely az uralkodó tetteit a megosztott patriotizmus révén befolyásolja. Ha több nemzetnek ugyanaz az uralkodója, az ugyanolyan hatású, mint az egyház államon belüli függetlensége. Biztosítékot jelent az egyeduralom árnyékában oly gyakran virágzó szervilizmussal szemben, azáltal, hogy kiegyensúlyozza az érdekeket, megsokszorozza az egyesülések számát, és az eltérő vélemények lehetővé tételével korlátozza és védi is az alattvalókat. Ugyanígy függetlenségre is nevel azáltal, hogy a közvéleményt látványosan megosztja, s engedi, hogy a hatalmi akarattól elkülönült politikai érzelmek és kötelességfelfogások is megszülethesenek és összetalálkozhassanak. A szabadság sokféleséget eredményez, a sokféleség pedig a szabadság záloga, mert ez biztosítja a szervezettség feltételeit.” *Vö.: uo.* 141. o.

²⁹ *Uo.*

mát korlátozni tudnák”, másrészt az önkormányzatra törő kisebb közösségek „a társadalom fejlődésének gátjai, hisz a haladás feltétele az, hogy egyazon kormányzat alatt több faj keveredjen”.³⁰

A liberalizmus egyik alapértékeként számontartott önkormányzatiság tekintetében egy más összefüggésben is önellentmondásba keveredik. Egyfelől, mint láttuk, az önkormányzatiságot a birodalom feladhatatlan előjogaként említi, másrészt – a francia forradalom eszmeiségével hadakozva – vitába száll a republikanizmussal, amelynek, mint írja, „vezérelve az önkormányzat, melynek az egészben és a részekben egyaránt meg kell valósulnia”. Mindebből nem kevesebb következik Acton szerint, mint hogy „egy nagy demokráciának az egység érdekében föl kell áldoznia az önkormányzást, illetve csak a föderalizmus által tudja megmenteni azt”.³¹

Érdekes álláspontot képvisel Lord Acton a nacionalizmus elméletének azzal a klasszikus dilemmájával kapcsolatosan is, hogy a nacionalizmus hozza-e létre előbb a nemzetet, majd az államot, vagy az államok termelik ki, fejlődéstörténetük során, a nacionalizmus ideológiáját, amely végül létrehívja a nemzetet. Acton szerint nem kétséges, hogy „a nemzet morális és politikai teremtmény, nem csupán a földrajzi vagy fizikai egység természetes következménye, hanem olyasvalami, ami a történelem során az állam működése révén fejlődött ki”.³² Ennek megfelelően, „csak az állam által létrehozott nemzet az, amellyel szemben politikai kötelezettségeink vannak, s ezért ez az egyetlen, amelynek politikai jogai lehetnek”.³³ Azok a törekvések, amelyek az államot teoretikusan azonosítják a nemzettel „az ugyanazon határok között élő több nációt gyakorlatilag alávetett helyzetbe kényszerítik. Lehetetlenné teszik, hogy az államalkotó, uralkodó nemzettel egyenlőek legyenek, mert abban a pillanatban az állam megszűnne nemzeti lenni, s ez létének értelmét kérdőjelezné meg.”³⁴ Ebből adódik Lord Acton szerint a nacionalizmus teoretikusainak fejére olvasható legnagyobb bűn, az nevezetesen, hogy „a na-

³⁰ *Uo.* 147-148. o.

³¹ *Uo.* 127. o.

³² *Uo.* 143-144. o.

³³ *Uo.* 147. o.

³⁴ *Uo.* 150. o.

cionalizmus nem a szabadságot vagy a prosperitást célozza, inkább feláldozza azokat, hogy a nemzet váljék az állam keretévé és mértékévé”.³⁵ Az a lehetőség, hogy maga az állam váljék a „mesterségesen egymáshoz kötött” (Mill) nemzetek szabadságának a korlátozójává, szemmel láthatólag elkerüli Lord Acton figyelmét.

Ebben a rendkívül érdekes és fordulatos vitában, amely a politikai közösség természetére, illetve az állam és a nemzet kapcsolatára vonatkozóan a liberalizmuson belül kibontakozott, a történelem Millnek és Eötvösnek adott igazat: a „mesterségesen egymáshoz kötött” népeket tartalmazó birodalmak sorra, előbb a wilsoni elvek liberális hátszelével, majd több egymást követő hullámban felbomlottak, és azok helyét a társadalmi alakulatok történetében a minden korábbinál sikeresebbnek bizonyuló nemzetállamok vették át. A fiatal nemzetállamok viselkedését pedig kivétel nélkül az a meggyőződés itatja át, hogy a jó politikai közösség homogén nyelvi és kulturális szempontból, ott pedig, ahol ez a körülmény nem tekinthető adottnak, a többség – Eötvös víziójának megfelelően – korlátozások nélkül érvényesítheti felségjogát, hatalmát a kisebbségben levő nemzetiségek elnyomására fordítva mindaddig, míg az állam fogalma a nemzet fogalmával egyé nem válik. Ernest Barker, a XX. század elejének egyik kiemelkedő liberális teoretikusa már rezignáltan alapíthatta meg 1927-ben, hogy Lord Acton bizony észrevehette volna már az 1860-as évek elején is, hogy – Mill figyelmeztetésének megfelelően – a több-nemzetiségű államokban a kormányzat számára valóban csak két lehetőség adott: vagy az együttélő nemzetiségek folyamatos egymás elleni uszítása révén a döntőbírói szerepet eljátszva, vagy a domináns nemzet nevében a más nemzetiségeket elnyomó apparátus szerepét magára vállalva képes csak megőrizni a hatalmat. Barker szerint elkerülhetetlen következképpen, hogy az emberiség olyan világrend felé haladjon, amelyben „minden nemzet egy állam, és minden állam egy nemzet is egyben”.³⁶

³⁵ *Uo.* 152. o.

³⁶ “a scheme of political organization in which each nation is also a State, and each State is also a nation.” E. Barker: *National Character and the Factors of its Formation*. London, 1927. Idézi W. Connor: “Self-Determination: The New Phase”. In: W. Connor: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, 7. o.

Mill figyelmeztetésének érvényességét, – legalábbis részleges – igazságtartalmát többször is fölfedezték azóta a politikai gondolkodás történetében. A gyarmati rendszer örökségétől szabadulni próbáló Afrika viszonyait tanulmányozó M. G. Smith például úgy látja 1969-ben, hogy a posztkoloniális afrikai társadalmakban a kulturális megosztottság elkerülhetetlenül eredményezi a dominancia struktúráinak a szükségességét. A gyarmati rendszer alól felszabadult országok egy jelentős része vagy kulturális összetevőire esik szét, vagy csak annak árán képes fenntartani egységét, hogy alá- és fölérendeltségi struktúrákat intézményesít a különböző kulturális közösségek közötti viszonyban.³⁷

Az 1990-es évek második harmadával kezdődően, a Szovjetunió, Csehszlovákia, majd Jugoszlávia felbomlásának a hatására, Mill idézett passzusaira való hivatkozások egyre sűrűbben fordulnak elő a nemzet, az állam és a kulturális megosztottság politikai következményeivel foglalkozó irodalomban. E hivatkozások lényegét megközelítésünk szempontjából is találóan foglalja össze Alfred Stepan egy 2002-ben bemutatott dolgozatában. Stepan szerint *egy homogén politikai közösség stabilitása* rendszerint arra vezethető vissza, hogy a nyilvánosság napirendjén nem szerepelnek a hivatalos nyelvvel, a közösség integritására nézvést veszélyforrásként felfogott kisebbségek kollektív jogok iránti igényeivel, vagy a szeparatizmus veszélyét potenciálisan magában hordozó területi autonómiatörekvésekkel kapcsolatos viták. Ott, ahol ilyen kérdések huzamosan lekötik az emberek figyelmét, a politikai közösség demokratikus konszolidációja rendszerint fölöttébb nehéz, és gyakran „kevésbé valószínű”.³⁸

³⁷ “Cultural diversity or pluralism automatically imposes the structural necessity for domination by one of the cultural sections [...] many of the newly independent states either dissolve into separate cultural sections, or maintain their identity, but only under conditions of domination and subordination in the relationships between groups.” Leo Kuper–M. G. Smith (szerk.): *Pluralism in Africa*. Berkeley: University of California Press, 1966. Idézi Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven–London: Yale University Press, 1977. 18–19. o.

³⁸ Alfred Stepan: *Federalism, Multi-National States, and Democracy: A Theoretical Framework, The Indian Model and a Tamil Case Study*. Presentation at the 98th APSA Annual Meeting, August 29, 2002, 7–8. o.

Kitérő a világ kulturális állapotáról

Ha a politikai gondolkodás történetének fentebb vázolt hagyományát összevetjük a világ kulturális állapotára vonatkozó, rendelkezésünkre álló adatokkal, a realitásokat egy meglehetősen fogyatékosan leképező szellemi irányzat benyomása bontakozik ki előttünk.

A kulturális megosztottság globális jelenségének dimenzióira nézvést különböző források különböző adatokat említenek. Az UNESCO kezdeményezésére 1993 és 1995 között elvégzett kutatás konklúzióit összegező jelentés például azt említi egy helyen, hogy a világ közel 200 államában nem kevesebb mint 10 000 kultúra ismert.³⁹ A UNDP egy 2004-ben közreadott jelentése 5000 etnikumról tesz említést⁴⁰, a világ nyelvi megosztottságát tükröző adatok szerint pedig 4000-6000-re tehető a jelenleg beszélt nyelvek száma.⁴¹

A nemzetközi közösség által elismert államok népességének etnokulturális összetételével kapcsolatosan érdekes adatok találhatók W. Connor egy 1971-ben közreadott tanulmányában. Connor szerint az akkoriban létező 132 államalakulat közül csupán 12 (az összlétszám 9,1%-a) volt etnokulturális szempontból gyakorlatilag homogénnek tekinthető; 25 állam esetében (18,9%) a domináns kultúrához tartozó egyének az összlakosság több mint 90%-át tették ki; újabb 25 állam esetében a domináns kultúrájú többség a lakosság 75-89%-át képezte; 31 (23,5%) olyan állam létezett, amelyek keretében a domináns többség részaránya az össznépességhez vi-

³⁹ ENSZ-adatok szerint az államok nemzetközi közössége 192 *de jure* és 10 *de facto* államot ismer el, illetve tart számon ez idő szerint (<http://www.un.org/overview/growth.htm>). A *de facto* államok Abkházia, Taiwan, Koszovó, Nagorno-Karabakh, Észak-Ciprusi Török Köztársaság, Dél-Osszétia, Szomáliföld, Transznisztria, illetve a részben elismert Palesztin Állam és Nyugat-Szahara (forrás: http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=List_of_unrecognized_countries). A 10 000 kultúrára vonatkozó adat forrása: *Our Creative Diversity. Report of the World Commission on Culture and Development*. Paris: UNESCO, 1995.

⁴⁰ *Human Development Report 2004. Cultural liberty in today's diverse world*. New York: UNDP, 2004. (<http://hdr.undp.org>)

⁴¹ D. Crystal: *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris, 1998. Crystal a két Voegelin *Classification and Index of the World's Languages* című műve alapján a következő adatokat közli a különböző nyelveket éltető közösségek lélekszámáról: 138 olyan nyelv van, amelyet 1 milliót meghaladó lélekszámú közösségek beszélnek; 258 nyelvet éltet 100 000 tagnál többet számláló közösség; 597 nyelv esetében a megfelelő közösségek lélekszáma 10 000 fölött van; 708 nyelvet beszél 1000 embernél több tagot számláló közösség; 409 olyan nyelvet tartanak számon, amelyek 100-nál több lelket számláló közösség éltet; és 2269 ismert nyelv esetében nincs adat az illető nyelveket beszélő közösségek lélekszámára vonatkozóan. Vö: *i. m.* 360. o.

szonyítva 50-74%-ra volt tehető; míg 39 állam esetében (29,5%) ez az arány 50% alatt volt.⁴²

1971 és 2004 között a hivatalosan elismert államok száma több mint 30%-kal megnövekedett, amiből arra következtethetnénk, hogy az etnokulturális szempontból homogénnek tekinthető államok száma növekedő tendenciát mutat. A UNDP már említett jelentésében található adatok szerint azonban nem ez a helyzet. Továbbra is kevesebb, mint 30 olyan állam ismert világszerte, amelyekben a kisebbségnek számító közösségek tagjai a népesség kevesebb mint 10%-át teszik ki; 42 államban ez az arány 12-25% között helyezkedik el és 110-re tehető azoknak az államoknak a száma, amelyekben ez az arány 25% fölött van. Az etnikai, nyelvi és kulturális szempontból homogénnek tekinthető államok száma tehát ma sem haladja meg a 20-at.⁴³

Európában a helyzet a következő: a kontinens 46 államában – amelyek közül 36 rendelkezik 1 millió főt meghaladó lakossággal – 87 különböző kultúrát éltető népet/etnikumot tartanak számon. A 46 állam közül 36 területén él legalább egy számottevő kisebbség, 26 etnikum tagjai legalább 5 országban vannak jelen és alkotnak az illető államok keretei között kultúrájuk fennmaradása érdekében mobilizált közösségeket. A hivatalosan elismert kisebbségek száma Európa-szerte 337. A legtöbb elismert kisebbség – 45 –, az Orosz Föderáció területén él, ezt követi Ukrajna 23 hivatalosan elismert nemzeti közösséggel, Románia 19-cel, Horvátország, Lengyelország és Törökország 14-gyel, a legkevesebbet – egyetlen etnokulturális szempontból önmagát megkülönböztető közösséget – Írországból regisztrálnak. A 337 kisebbség közül a legnagyobb lélekszámú a több mint 10 millió tagot számláló ukrain orosz kisebbség, 4 kisebbségi közösség (a törökországi kurdok, a belgiumi flamandok, a franciaországi okcitánok és az oroszországi tatárok) tagjainak száma 5-10 millió között van, 5 nemzeti közösség lélekszáma pedig 2-5 millióra tehető (az oroszországi ukránok, a spanyolországi katalánok, a svájci németek, a vallonok Belgiumban, illetve a spanyolországi valenciaiak). 12 to-

⁴² W. Connor: „A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...”. In: W. Connor: *i. m.*, 89-117. o.

⁴³ UNDP: *Human Development Report 2004*. 28. o.

vábbi kisebbség 1-2 millió lelket számlál; 23 közösség tagjainak száma 500 000 és 1 millió között mozog; 11 közösség tagjainak száma 400 000-500 000-re tehető, a többi esetében a lélekszám 400 000 alatt van. Ami a nyelvi megosztottságot illeti, Európa 46 államában 90 nyelvet beszélnek ez idő szerint. Ezek közül csupán 6 nyelv korlátozódik kizárólag egyetlen állam területére, 53 nyelv nem hivatalos nyelve egyetlen államnak sem (ezeket a nyelveket Európa összlakosságának 5%-a beszéli anyanyelveként), 31 nyelvet pedig legalább két országban beszélnek, vagy hivatalos, vagy kisebbségi nyelvként.⁴⁴

A világ politikai földrajza és kulturális állapota között tatóngó szakadék következményeit a *Minorities at Risk* (Veszélyeztetett kisebbségek) néven ismertté vált kutatás tárta fel a legmódszeresebben és a legátfogóbban. A kutatást Ted Robert Gurr kezdeményezte 1986-ban, 1988-cal kezdődőleg a Marylandi Egyetem keretében tevékenykedő Center for International Development and Conflict Management égisze alatt zajlik.

A vizsgálat olyan etnokulturális közösségek helyzetét tanulmányozza, amelyek 1945-től napjainkig a politikai mobilizáció állapotában találhatók. A „veszélyeztetett közösségek” azonosításakor a kutatók csak olyan államok eseteit veszik figyelembe, amelyek a vizsgálat évében 500 000 lélekszámot meghaladó lakossággal rendelkeztek, és csak olyan közösségeket vesznek fel a feltárt esetek közé, amelyek legalább 100 000 tagot számlálnak. Ez utóbbi kritériumnak csak azon közösségeknek nem kellett megfelelniük, amelyek tagsága az illető állam népességének több mint 1%-át teszik ki. A kutatás ugyanakkor külön esetekként kezeli a különböző államok keretei között élő, azonos nyelvű és kultúrájú közösségeket (kurdokat és a különböző magyar kisebbségeket például), de egy esetként veszi számításba az egy állam területén élő azonos nyelvű és kultúrájú közösségeket (az Egyesült Államokbeli spanyolokat például), tekintet nélkül azok belső tagoltságára. A kutatás etnopolitikailag mobilizált közösségekként írja le ugyanakkor a privilegiált, előjogaik megőrzésére törekvő domináns kisebbségeket is, például a Saddam rezsím megdöntéséig előjogokat élvező iraki

⁴⁴ Ch. Pan-B. S. Pfeil: *National Minorities in Europe. Handbook*. Wien: Braumüller, 2003, 11-37. o.

szunnitákat vagy a politikai, nyelvi és kulturális jogokkal nem rendelkező, de gazdaságilag domináns kínai kisebbségeket Kelet-Ázsia több országában. A kutatás által azonosított veszélyeztetett közösség között nem fordul elő ezzel szemben egyetlen demográfiai értelemben többségnek számító közösség sem, illetve a bevándorlók által létrehozott közösségek is csak azzal a feltétellel kerültek be az adatbázisba, ha a domináns többség több generációra viszszenemőleg letelepedettként tartja őket számon.

A kutatásnak négy szakasza zárult le eddig. Az első szakasz 227 olyan közösséget azonosított, illetve tárt fel a vizsgálat céljára kidolgozott módszer segítségével, amelyek az 1945–1990 közötti intervallum viszonylatában feleltek meg a kulturális dominancia általi veszélyeztetettség kritériumainak. A második és harmadik szakasz az 1990–1996, illetve az 1996–1999 periódusra összpontosítva tárt fel újabb etnopolitikailag mobilizált közösségeket, amelyek száma ennek eredményeként 275-re emelkedett. A legutóbbi, az 1999–2003 intervallumot tanulmányozó szakasz lezárultával, amelynek eredményeit 2005 februárjában adták közre, a kutatás kezdeményezői 284 etnopolitikailag mobilizált, a veszélyeztetettség kritériumait kimerítő közösségre vonatkozóan rendelkeznek részletes adatokkal.

A vizsgálat a 284 azonosított közösséget hat különböző kategóriába sorolja: 1. *etnonacionalista közösségek*: területileg koncentrált, környezetüktől nyelvükben és kultúrájukban különböző közösségek, amelyekre a politikai autonómia hagyományának a táplálása a jellemző, és amelyek képviselői az 1945-től napjainkig terjedő intervallumban valamikor politikai mozgalmakat hoztak létre az autonómia kivívására; 2. *nemzeti kisebbségek*: abban különböznek az előbbiektől, hogy határok választják el a nemzettársaik által benépesített anyaországtól, amely rendszerint szomszédos azzal a más kultúrájú többség által dominált állammal, amelynek keretei között élnek; 3. *óslakosok*: bennszülött népek leszármazottjai, akik ragaszkodnak hagyományos életükhez és ahhoz a kultúrához, amely őket környezetüktől markánsan megkülönbözteti; 4. *etno-osztályok*: rabszolgák vagy bevándorlók leszármazottai által fenntartott közösségek, amelyeket sajátos kultúrájuk mellett generációról generációra hagyományozódó szociális

és/vagy gazdasági helyzetük is megkülönböztet környezetüktől; 5. *közösségek nevében fellépő elitek* (communal contenders): kulturálisan jól körülhatárolható csoportok, törzsek, klánok, amelyek egy etnikai, nyelvi vagy kulturális szempontból megosztott politikai környezetben a hatalom megszerzésére vagy az abból való részesedésre törekednek; 6. *vallásos szekták*: olyan közösségek, amelyeket vallásos szokásaik különböztetnek meg környezetüktől, és amelyek politikai mozgalmi ezen szokások védelmét hivatott biztosítani.

A kutatás eredményeinek relevanciáját jól illusztrálja, hogy az 1998-as év viszonylatában rendelkezésre álló adatok alapján tudni lehet, hogy a 116 országban addig azonosított 275 veszélyeztetett közösség a világ összlakosságának 17,5%-át tette ki.⁴⁵

A kulturális megosztottság következményeinek egy másik aspektusára világít rá a UNDP korábban már hivatkozott jelentése, amely – a *Minorities at Risk* kutatás adatait felhasználva – a nem domináns kultúrákhoz tartozó közösségek tagjait sújtó kizsárolás három szélesebb körben elterjedt változatát említi. A jelentés adatai szerint több mint 518 millió – 129 különböző etnokulturális közösséghez tartozó – egyénről lehet tudni világszerte, hogy *kulturális marginalizáció* áldozata: az illető közösségek nyelvi és/vagy vallásos diszkriminációnak vannak kitéve, a szónak abban az értelmében, hogy kulturális szokásaik nyilvános térben való gyakorlása nem megengedett. Több mint 750 millió, összesen 189 különböző etnokulturális közösséghez tartozó embert sújt *gazdasági diszkrimináció*, és 191 közösség összesen 832 millió tagja él *politikai természetű marginalizáció* körülményei között. Esetükben törvények vagy más politikai eszközök teszik lehetetlenné az ország politikai életében való részvételt, politikai jogaik gyakorlását vagy tisztségek elfoglalását az állami intézményekben. A marginalizáció eme válfajai természetesen egyazon közösségek esetében egyidejűleg, halmozott formában is előfordulhatnak. Azon egyének lélekszáma, akik a marginalizáció legalább egyik változata miatt szenvednek hátrányos megkülönböztetést, 891 millióra tehető világszerte. Ami nem kevesebbet jelent,

⁴⁵ Forrás: <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/mar/definition.asp>.

mint hogy a harmadik évezred első évtizedében a világ népeségének egyhatoda – minden hatodik ember – életkörülményeit súlyosan befolyásoló hátrányt kénytelen elszenvedni annak következtében, hogy sajátjától eltérő kultúra által dominált politikai közösség tagja. Fontos megjegyezni, hogy ezek az adatok nem foglalják magukba a kulturális megosztottság egy másik, világviszonylatban egyre nagyobb kihívásnak számító válfajának, a nemzetközi migrációnak a következményeit.

A többségi kultúrák által dominált politikai közösségek keretei között marginalizált kisebbségek politikai mobilizációja a jelenség egy további, megközelítésünk szempontjából fontos kiegészítő komponensét eredményezte. A világ legkevesebb 44 államában legalább 116, nemzeti kisebbségek helyzetét rendezni hivatott területautonómia-alkazatról lehet tudni, amelyek közül 48 föderatív szerkezetű államokban található, 30 esetben a különleges státusú terület az állam adminisztratív alegységeivel egybeesik, 38 autonóm terület pedig független az ország területi-adminisztratív felosztásától. Ezenkívül csak az Amerikai Egyesült Államok területén 225 törzsi önkormányzat létezik, amelyek a bennszülött közösségek életterének és életformájának az intézményes védelmét hivatottak biztosítani, és világszerte számos olyan kisebbség él, amelyek a személyi (kulturális) autonómia által biztosított intézményes védelem haszonélvezői.⁴⁶

A *Minorities at Risk* kutatás 2005-ös adatai szerint 1950 és 2003 között a vizsgált közösségek közül 71 folyamodott erőszakhoz az autonómia kivívása érdekében (ez az adat nem tartalmazza az egykori gyarmatok függetlenségi mozgalmait). A jelentés 2005-ben 54 olyan területileg koncentrált kisebbségi közösséget említ, amely békés úton próbálja érvényesíteni az autonómiához való jogát, további 23 pedig mind békés (politikai), mind katonai eszközöket igénybe vesz az autonómia céljának elérése érdekében.⁴⁷

Az eddigiekből négy, megközelítésünk szempontjából fontos következtetés adódik.

⁴⁶ A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Politikatudományi Tanszékének keretében folyó kutatás részleges adatai.

⁴⁷ M. G. Marshall–T. R. Gurr: *Peace and Conflict – 2005*. University of Maryland: Center for International Development and Conflict Management, 21. o. (<http://www.cidcm.umd.edu>)

1. A politikai közösség természetére vonatkozó, uralkodó elképzelésekkel szöges ellentétben, a világot benépesítő kultúrák, népek, etnikumok csak egy töredéke élhet azzal a joggal, hogy az eszményinek tekintett homogén politikai közösség előnyeiből részesedjék, illetve hogy kultúrája fennmaradását biztosítani képes intézményrendszer fölött rendelkezessen.

2. A nemzetközi közösség által elismert politikai közösségek egy jelentős hányada, a politikai közösség természetére vonatkozó, uralkodó elképzelésekkel szöges ellentétben, nem homogén, hanem a fokozott kulturális megosztottság jellemzőivel rendelkezik.

3. A kulturális megosztottság kihívásaira a homogénnek feltételezett, ám valójában mélyen megosztott politikai közösségek egy része úgy próbál válaszolni, hogy a különleges státusú, belső homogenitásuk megőrzésére jogosult politikai közösségekként ismeri el az általuk ellenőrzött területeken élő, történelmi gyökerekkel rendelkező, más kultúrájú kisebbségeket.

4. A nemzetközi közösség által elismert 192 politikai közösség mellett legalább 284 olyan kulturális közösség létezik, amelyek egyértelműen megfogalmazzák igényüket az iránt, hogy az eszményi politikai közösségre jellemző homogenitás előnyeiből, illetve életformájuk, kultúrájuk védelmének intézményes biztosítókaiból részesedjenek; ezek közül 54 békés eszközökkel, 23 pedig időről-időre erőszakhoz is folyamodván próbálja kivívni napjainkban az autonómiát.

A liberális hagyomány egy új olvasata

A fentiek alapján visszatérhetünk immár ahhoz a kérdéshez, hogy mi lehet a liberalizmus válasza a kulturális megosztottság politikai következményeinek a kihívásaira. A válasznak, értelemszerűen, egyszerre kell tekintettel lennie a liberalizmus szellemi helyzetével kapcsolatos kortárs problémátudat releváns elemeire, és a politikai közösség eszményi természetére vonatkozóan fennforgó eszmék, illetve a világ kulturális állapota közötti diszkrepancia fentebb megfogalmazott következményeire.

Will Kymlicka az 1990-es évek elejével kezdődőleg publikált munkáiban⁴⁸ következetesen és egyre letisztultabban képviseli azt az álláspontot, hogy a liberalizmus uralkodó értelmezése – az „ortodox liberalizmus”, ahogy ő fogalomaz – nemcsak *igazságtalan* a nem domináns kulturális közösségek igényeire és törekvéseire nézvést, hanem hangsúlyosan *következetlen* is.

Az igazságtalanság abból adódik, véli Kymlicka, hogy a liberalizmus képviselői a világ stabilitásának a kérdését tartották előbbrevalónak, és ennek oltárán hajlandók voltak feláldozni a politikailag marginalizált közösségek igényeit, mellőzve ezáltal az „etnokulturális igazság” (*ethnocultural justice*) szempontjait. A liberalizmusnak ez a felfogása érthető módon tehetetlenül nézte, hogy az 1990-es évek második harmadával kezdődőleg a világ több térségében a stabilitás kérdése háttérbe szorult, és korábban elnyomott nemzeti mozgalmak erőszakhoz folyamodva rajzolták újra az érintett térségek politikai térképét.

Az ortodox liberalizmus következetlensége Kymlicka meglátása szerint többrétegű. Következetlenség mindenekelőtt az, hogy miközben a liberalizmus uralkodó értelmezései szerint az állam etnokulturális szempontból semleges, a gyakorlatban valahány, a liberális demokrácia elvei szerint berendezkedő állam tevékeny szerepet vállal a domináns etnokulturális közösségek kultúrájának intézményes megjelenítésében, és ezáltal az illető kultúrák fennmaradásának legfőbb garántálójává válik. A következetlenség egy másik összetevője abban nyilvánul meg, hogy miközben az állam így viszonyul a domináns kultúrákhoz, addig a kisebbségi kultúrák tagjait, az uralkodó liberális elvek előírásainak megfelelően, a tolerancia, a diszkrimináció tilalma, illetve a „jó szándékú mellőzés”

⁴⁸ *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1989; *Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Clarendon Press, 1990; *The Rights of Minority Cultures* (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 1995; *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press, 1995; *States, Nations and Cultures*. Postbus: Van Gorcum, 1997; *Ethnicity and Group Rights* (szerk., Ian Shapiroval közösen). New York–London: New York University Press, 1997; *Citizenship in Diverse Societies* (szerk., W. Normannal közösen). Oxford: Oxford University Press, 2000; *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2001; *Can Liberal Pluralism be Exported?* (szerk., M. Opalskival közösen). Oxford: Oxford University Press, 2001; *Language Rights and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003; *Ethnicity and Democracy in Africa*. James Currey, 2004 valamint *Multiculturalism in Asia* Oxford: Oxford University Press, 2005).

(*benign neglect*) elveire alapozott bánásmódban részesíti. Amiből az következik, hogy az illető kultúrák fennmaradásának az esélyei a kisebbségi közösségeken múlnak, a magánszférában dőlnek el, és e dolgok kimenetelét az állam – a vallásos közösségekhez való viszony analógiájára – sem pozitív, sem negatív formában nem kívánja befolyásolni. A diszkrimináció egyénekre vonatkozóan érvényesített tilalma azonban a kulturális közösségek között súlyos diszkriminációt eredményez, hiszen egy egész államapparátus által támogatott kultúra esélyei a fennmaradásra összehasonlíthatatlanok a nyilvánosságból kiszorult, magánszféra által éltetett kisebbségi kultúra túlélési esélyeivel. A közösségek közötti diszkrimináció pedig közvetve diszkriminatív következményekkel jár a kisebbségi közösségek tagjaira nézvést is.

Will Kymlicka szerint az ekképpen jellemezhető, deklarált céljaival szögesen ellentétes konzekvenciákat eredményező liberalizmus nem is szükségszerű, és nem is alternatívátlan. Nem szükségszerű, hiszen a liberalizmus uralkodó felfogása egyértelműen kimutatható eszmetörténeti körülmények befolyására alakult úgy, ahogy alakult, és e folyamat során fokozatosan eltávolodott a liberalizmus klasszikusai által vallott több alapelvtől. És nem is alternatívátlan, ugyanis az említett következetlenségek kiküszöbölésével a liberalizmus nem, hogy nem kockáztatja belső koherenciáját, hanem éppenséggel visszanyerheti azt az alapelvekhez való visszatérés és az azokhoz való konzekvensebb ragaszkodás révén.

A liberalizmusról azt tartja a közfelfogás, hogy az az egyéni jogok iránti egyetemes igényt megalapozó elmélet, amely ellenzi a kulturális másság politikai elismerésére és intézményes védelmére irányuló mindennemű igényt. E meggyőződés perspektívájából a kisebbségi, nem domináns kulturális közösségek csoportspecifikus jogainak, illetve autonómiaigényeinek az igazolását vagy elméleti megalapozását célul kitűző bárminemű törekvés mélységesen liberálisellenes.

Will Kymlicka ezzel szemben több helyen amellet érvel, hogy ezt a vélekedést a liberalizmus történetének egy körültekintőbb olvasata nem támasztja alá, és hogy egyértelműen azonosítható okai vannak annak, hogy a liberalizmus szellemi erőte

rét a legutóbbi időkben a morális individualizmus jellemzi döntő mértékben.⁴⁹

A liberalizmus hagyományát ugyanis a kisebbségek és a többségek közötti kulturális egyenlőség kérdésében az álláspontok látványos változatossága jellemzi, és – noha széles körű konszenzus nem jött létre arra vonatkozóan, hogy mi lehetne a kisebbségeknek a liberalizmus szellemével leginkább összeegyeztethető jogállása – ha valamiről azt lehet állítani, hogy új keletű a liberalizmus eszmetörténetében, az éppen a nemzeti semlegesség és a „jó szándékú mellőzés” gondolata, állítja Kymlicka.

Mint láttuk, a XIX. században a liberális gondolkodók egy része félreérthetetlenül adott hangot arra vonatkozó meggyőződésének, hogy Európa többnemzetiségű birodalmaiban a nemzeti közösségeknek igazságtalan bánásmódban van részük, és hogy ezek az igazságtalanságok a birodalmak széthullását fogják eredményezni. Megközelítésünk szempontjából fölöttébb érdekes módon tehát az akkori problématudat nem a politikai és polgári szabadságjogok érvényesülésének korlátaival függött össze mindenekelőtt, hanem a nemzeti-nemzetiségi önkormányzat kérdésével, amelyet több korabeli szerző a szabadság előfeltételének tekintett. Elmondható tehát – állítja Kymlicka –, hogy a liberalizmust döntő módon nem a többnemzetiségű birodalmak állampolgárai számára biztosítandó egyéni jogok szavatolására irányuló törekvés jellemezte, hanem a birodalmakat alkotó nemzetek politikai hatalommal való felruházását célzó erőfeszítés.⁵⁰

A kérdés hasonló szellemű kezelése volt jellemző a két világháború közötti időkre is. Kymlicka Leonard Hobhouse, a liberalizmus egyik korabeli képviselőjének a véleményét idézi, aki szerint a kor liberális államférfiai megegyeztek arra vonatkozóan, hogy a „kulturális egyenlőség” biztosításához a kisebbségi jogok intézményesítésére van szükség – ennek a nézetazonosságnak lett az

⁴⁹ Lásd például: *Multicultural Citizenship*, 49-74. o.

⁵⁰ Kymlicka idézi azt az állítólag George Bernard Shaw-nak tulajdonított kijelentést, miszerint „Liberális az az ember, aki úgy tekinti, hogy három kötelezettsége van: egy Írországgal, egy Finnországgal és egy Macedóniával kapcsolatos.” (Az eredeti: “Liberal is a man who has three duties: a duty to Ireland, a duty to Finland, and a duty to Macedonia.”) A kijelentés arra utal, hogy mindhárom, egy-egy többnemzetiségű birodalom részét képező országban nemzeti mozgalmak voltak kibontakozóban.

eredménye a Népszövetség által létrehozott kisebbségvédelmi rendszer. Hobhouse szerint a kisebbségi nemzetek a két világháború között nem csupán az egyenlő jogok és azonos bánásmód iránt mutattak igényt, de saját életük önálló megszervezésének az érdekében is fölléptek.

A liberalizmus egészét tekintve ezeket a törekvéseket természetesen nem jellemezte a rendszeralkotó fogalmi letisztultság, sem az egyéni szabadság és a nemzetiség viszonyának a vonatkozásában, sem az etnokulturális közösségek közötti egyenlőség és a kisebbségi jogok fölismert kapcsolatát illetően. Az azonban megállapítható, hogy közel sem számított uralkodó meggyőződésnek a liberálisok körében, hogy az etnokulturális identitás megnyilvánulásainak a privát szférára kellene korlátozódniuk. Ellenkezőleg: a kor liberálisai vagy a kisebbségi kultúrák politikai elismerése mellett szálltak síkra, vagy arra hivatkozva utasították el azt, hogy egy államalakulaton belül a homogenitást, egyetlen hivatalos kultúra dominanciáját kell biztosítani, a szabadság intézményes érdekeinek megfelelően. A bennünket foglalkoztató kérdések szempontjából két sarkalatos jelentőségű gondolat is kiszálazható a második világháború előtti liberalizmus eszmetörténetéből: az etnokulturális közösséghez való tartozás jelentőségének a hangsúlyozása az egyéni szabadság szempontjából, valamint a csoportspecifikus jogok szerepének a felismerése a többség és kisebbség közötti egyenlőség szavatolásában.

Mindezek alapján jogos és izgalmas kérdés következésképpen, hogy milyen fejlemények-körülmények válhatták ki a liberális gondolkodók elfordulását a kérdéstől, és hogy mire vezethető vissza a második világháború utáni időkben a liberális politikai filozófia merev elzárkózása az etnokulturális kisebbségek által megfogalmazott igények előtt.

Kymlicka szerint több eszme- és politikatörténeti tényező játszott véletlenszerűen össze ennek a fordulatnak a létrehozásában. A kulturális megosztottság politikai következményeinek a kérdéstől való elfordulásban három tényezőnek volt számottevő szerepe megítélése szerint: a brit gyarmati birodalom összeomlásának, a hidegháborúnak, valamint az amerikai gondolkodók dominanciájának a liberalizmus második világháborút követő történetében.

A brit gyarmatbirodalom a tizenkilencedik század elejétől a második világháború végéig tartó története során az angol liberális eszmék sajátos laboratóriumának a szerepét is betöltötte, folyamatos kihívásokat intézve az angol liberálisokhoz azt illetően, hogy miként lehet a gyarmatokon meghonosítani a liberalizmus intézményeit. Kymlicka találó megállapítása szerint a liberalizmus ilyen értelmű exportjának a szándékát, meglehetősen ellentmondásos módon, egyrészt a szó szoros értelmében vett imperializmus motiválta – a tengeren túli, „kis Angliák” létrehozására irányuló szándék értelmében –, másrészt az „emberi jogok”-kal kapcsolatos, egyetemes liberális küldetéstudat, amely azzal nyugtatta meg tulajdon lelkiismeretét, hogy a gyarmatokon gyökeret eresztő liberális intézmények az angol uralom alóli majdani felszabadulás zálogai is egyben. Ezen ellentmondások ellenére a brit gyarmati rendszer a tapasztalatok fölbecsülhetetlen értékű tömkelegét halmozta fel Kymlicka megítélése szerint a közösségi képviselő, a nyelvi jogok, a nemzeti közösségek közötti szerződések és megegyezések, a föderalizmus, a földtulajdonra vonatkozó szabályozások és a bevándorlási politika tekintetében. Ez a tapasztalat azonban sajnálatos módon nem itatta át maradandóan a liberalizmus elméletét, és egyszeriben feledésbe merült, mihelyt a kérdés – a birodalom összeomlásával – lekerült a napirendről.

Az amerikai szerzőknek ezzel szemben, akiknek a dominanciája a második világháború végével kezdődőleg nyomta rá maradandóan a bélyegét a liberalizmus elméletére, nem kellett olyan kihívásokkal szembenézni, amelyek a többnemzetiségű állam elméletének a kidolgozására sarkallta volna őket. Esetükben a kisebbségi jogok kérdésével kapcsolatos averzió, amely oly jelentős mértékben jellemzi a század második felének politikaelméletét, egyrészt a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének a csődjével és a második világháború kirobbantásában játszott szerepével, másrészt az amerikai polgárjogi mozgalom szegregációellenességével, illetve az egyesült államokbeli immigránsok egyes csoportjainak a körében az 1960-as évekkel kezdődőleg tapasztalt etnopolitikai mobilizációban (*ethnic revival*) fölfedezni vélt, az amerikai társadalom szolidaritását kockáztató veszélyekkel hozható okozati összefüggésbe.

Ami a belső ellentmondások kiküszöbölését, illetve a liberális alapelveknek a kulturális megosztottság körülményei között való kö-

vetkezetesebb alkalmazásának a lehetőségét illeti, ezekre nézvést Kymlicka aprólékosan kidolgozott elméletet javasol *Multicultural Citizenship* című, 1995-ben megjelentetett könyvében, majd több későbbi publikációban árnyalja, továbbfejleszti, illetve megpróbálja különböző konkrét kontextusokra alkalmazni azt. Igyekezete alapvetően arra irányul, hogy a liberalizmus klasszikusai által lefektetett és a modern szerzők által is mérvadónak tekintett liberális alapelvekből próbálja levezetni az etnokulturális igazságosság feltételeit, autentikusan liberális választ kínálván ezáltal a kulturálisan megosztott politikai közösségek kihívásaira. Szerteágazó elemzéséből két olyan elemet ismertetek röviden a soron következőkben, amelyeket meghatározó jelentőségűeknek érzek a liberalizmus és a közösségi autonómia viszonyának a vizsgálatában. Az első a szabadság kulturális előfeltételezettségének a kérdése, a második a kulturális közösségek morális egyenlőségének a kérdése.

Mint utaltam rá a bevezetőben, a liberalizmus az egyént olyan öntudattal rendelkező és céltudatos cselekvőként fogja fel, akinek alapvető érdeke fűződik ahhoz, hogy a helyes életvezetésről és a jóról kialakított elképzelései szerint, külső beavatkozás nélkül rendezhesse be életét. Az ember csak olyan célokat tud fenntartás nélkül követni, amelyeknek ésszerűségéről meg van győződve, és amelyeket személyes belátása alapján választ ki a rendelkezésére álló lehetőségek közül. Tekintettel arra, hogy tévedhetünk is cselekedeteink indítékainak és vélt következményeinek a megítélésakor, az egyéni szabadság szempontjából különös jelentősége van annak is, hogy a jóról kialakított elképzelésünket, céljainkat, érték-szempontjainkat időről-időre fölülbírálhassuk, és átértékelhessük azokat az újonnan szerzett tapasztalatoknak megfelelően. Mindezzel összefüggésben joggal merül fel a kérdés, hogy honnan eredtethetők a helyes életvezetés, illetve az egyéni szabadság szempontjából ennyire fontos meggyőződések, minták, tapasztalatok – egyáltalán: a jóra vonatkozó elképzelésünk.

E kérdésre adható válasszal kapcsolatban Kymlicka arra hívja fel a figyelmet, hogy a liberalizmus többnyire csak a választás szabadságának fontosságát hangoztatja, és a liberálisok figyelme rendszerint arra összpontosul, hogy az egyén által elsajátított életcél szuverén döntés eredménye legyen. Az, hogy a választás kon-

textusa általában nem opció kérdése, legtöbbször elkerüli az elemzők figyelmét.

Rawlsnál található ugyan utalás arra, hogy a választható életeszményeket megszámlálhatatlan egyének sokasága, néha egész generációk próbálják ki és teszik hozzáférhetővé, de a kérdés végső konzekvenciáit Kymlicka gondolja végig. Szerinte a választás kontextusa kulturális örökségünknek fontos része, hiszen a választható életeszmények nem elszigetelt, mindenki számára hasonló módon adott, kontextustól független viselkedésminták, hanem a kultúra által értelmezett, jelentéstartalommal feltöltött, narratívák által közvetített és minősített modellek, amelyeknek szűkebb vagy tágabb köréhez a szocializáció során férünk hozzá. Amikor meghozzuk a helyes életvitelre vonatkozó döntésünket, akkor tulajdonképpen behelyezkedünk ezekbe a kulturális narratívákba, közösségi elbeszélésekbe, és olyan szerepeket próbálunk elsajátítani, amelyekhez hasonlók mély benyomást tettek ránk a belenevelődés folyamán. A nyelv, a közösség történelmi tudata és a szellemi értelemben vett hagyomány tehát fölöttébb fontos feltétele a tájékozott és fölvilágosult döntésnek a választott életeszmény tekintetében.

A kulturális beágyazottság, ennek megfelelően, az egyéni szabadságnak és a személyi autonómia korlátozatlan gyakorlásának igen fontos előfeltétele, állítja Kymlicka, az pedig, hogy az állam tekintettel van-e vagy sem a kulturális beágyazottság tényére, fontos ismerve az állampolgárokkal szemben alkalmazott, az érdekeket megkülönböztetés nélkül tisztelő, egyenlő bánásmódnak. A személyek morális egyenlőségének tiszteletére vonatkozó liberális alapelv ugyanis azt is előírja az államok számára, hogy a kulturális beágyazottság feltételeinek a biztosításakor ne tegyenek különbséget a többségi, illetve a kisebbségi kultúrákhoz tartozó polgáraik között.

Az esélyek ilyen értelemben vett egyenlősége tekintetében azonban a széles körben elterjedt gyakorlat radikálisan más képet mutat: a többségi kultúra által uralt politikai közösségek kontextusában az állampolgárok egy adott osztályának arra kell fordítania erőforrásainak egy részét, ami a polgárok többsége számára eleve és költségmentesen adott: az egyéni szabadság és az értelmes élet szempontjából megkülönböztetett jelentőséggel bíró kulturális beágyazottságának a biztosítására. Míg a többség számára a választás

kontextusa az állam – közpénzeken fenntartott és működtetett – intézményi háttere révén adott, és ennek köszönhetően az egyenlő módon elosztott javakat csak a személyes választásokkal kapcsolatos célokra kell fordítani, addig a kisebbségi kultúrák tagjainak áldozniuk kell mindenekelőtt a választás kontextusának a megteremtésére, illetve fenntartására, és csak azután, a megmaradt javak viszonylatában lehet beszélni személyes opciókról.

A szabadság társadalmi feltételei tehát nem egyenlő mértékben adóttak a politikai közösségek különböző kulturális komponenseihez tartozó állampolgárok számára, ez a körülmény pedig az etnokulturális egyenlőtlenség és igazságtalanság lényeges aspektusára világít rá: a többségi kultúrák tagjai – írja Kymlicka – „ingyen kapják azt, amiért az őshonos népeknek fizetniük kell: a *biztonságos kulturális beágyazottságot*. Jelentőséggel bíró egyenlőtlenség ez, amelyre ha nem vagyunk tekintettel, lényeges igazságtalanságot eredményezhet.”⁵¹

Nem kevésbé igaz mindazonáltal, hogy a kulturális megosztottság körülményei között a kulturális beágyazottság egyenlő mértékű intézményes védelme a domináns és nem domináns kultúrák esetében fölös költségekkel jár, és olykor nem kevésbé legitim többségi érdekekkel ütközik. Jogosult tehát a kérdés, hogy milyen érveket lehet felhozni ezeknek a járulékos kiadásoknak és föláldozott érdekeknek az alátámasztására. Ha a kulturális beágyazottság biztonsága védelemre szorul is, miért ne volna ehhez elegendő a javak és szabadságjogok egyenlő, arányos – és a kulturális különbségeket figyelembe nem vevő: „színvak” – elosztása? A liberalizmus egyenlőség-elve végül is éppen azt hivatott biztosítani, hogy a helyes életvezetés tekintetében különböző nézeteket valló egyének – beleértve a különböző kulturális opciókat is – egyenlő eséllyel választhassák a számukra vonzó alternatívákat. Miért volna szükség tehát arra, hogy a nemzeti kisebbségek olyan jogokkal rendelkezzenek kulturális örökségük, életformájuk védelmének a tekintetében, amelyek a többség tagjait nem illetik meg?

Az egyenlőtlenségek egyik tipikus esete az, amikor a többség-elvű kormányzat, gazdasági erejénél vagy számbeli fölényénél fog-

⁵¹ *Liberalism, Community and Culture*, 190. o.

va a döntéshozói testületekben, sorozatosan túllicitálja, illetve leszavazza az etnokulturális kisebbségeket azokban a kérdésekben, amelyek kritikusak sajátos életformájuk megőrzése szempontjából. A kisebbségek így fokozatosan elveszíthetik a megélhetésük szempontjából nélkülözhetetlen anyagi eszközöket és erőforrásokat (például a földet), a többség által rájuk kényszerített politikai döntések pedig (például a nyelvhasználat tekintetében) alááshatják kultúrájuk fennmaradásának az esélyeit. Hasonló esetekben olyan megoldásokhoz szoktak folyamodni, amelyek a kisebbségek által lakott területeken megtelepedni vágyó többségi állampolgárok jogait korlátozzák, a mobilitás, tulajdonszerzés és a helyi érdekű szavazás, esetleg akár a nyelvhasználat tekintetében. Az ilyen típusú megoldások alkalmazásakor azonban a kormányzat sajátos dilemmával találja magát szemben: az állampolgároknak kijáró egyenlő figyelem és tisztelet elve arra kötelezi az államot egyfelől, hogy megkülönböztetett jogok intézményesítésével biztosítsa a sajátos szükségletekkel rendelkező állampolgárok esetében a javak és esélyek egyenlő eloszlását, ez pedig elkerülhetetlenül olyan következményekkel jár, amelyek, másfelől, megsértik az egyenlő bánásmód konstitutív elvét. Hogyan lehet ebből a dilemmából kikeveredni?

Kymlicka szerint a dilemma meghaladásának az a feltétele, hogy belássuk: az egyének helyes életvezetéssel kapcsolatos szabad választását szavatoló kormányzati gondoskodás csak felét teszi ki a liberális projektumnak. Azok a különbségek, amelyek az emberek szabad választására visszavezethetően jellemzik az egyéneket, a személyes felelősség hatáskörébe utalhatók bizvást, amennyiben a választás várható következményeire nézve a tájékozottság és felvilágosultság társadalmi feltételei adottak voltak. Ezeknek a választásoknak a következtében az egyének között természetesnek mondható különbségek adódnak a javak és esélyek eloszlását tekintve, amelyek a szabad individuumok ízlésével, személyes preferenciáival, a jó és sikeres életre vonatkozó elképzeléseivel függenek össze. Létezik azonban a különbségeknek egy olyan osztálya is, amelyek nem opciók következményei, hanem azokból a körülményekből adódnak, amelyekbe az emberek *szabad akaratukon kívül* beleszületnek. Olyan mélyreható, pervazív – a nyilvános és a magánszférát egyaránt átfogó – és a születéstől kezdődően jelenle-

vő, vagyis *a politikai közösség alapszerkezetével* összefüggő hátrányok ezek ugyanis, amelyek bizonyos „kiindulási pontokat” egyértelműen előnyökhöz juttatnak másokhoz képest a javakért folyó társadalmi versengésben, *mielőtt még bármilyen személyes választásra vagy opcióra sor kerülhetne*. Az ezekkel kapcsolatos felelősséget nyilvánvalóan nem lehet az egyénekre hárítani. Az egyenlő figyelem és tisztelet kormányra vonatkozó kötelezettsége az ilyen helyzetekben azt írja elő, hogy a hátrányos körülményekért való kárpótlás költségeinek a megtérítését ne azoktól várja el, akikre amúgy is terheket rónak az előnytelen adottságok.

A nem domináns kisebbségi közösségek *politikai elismerésének* különböző alakzatai éppen ezeket a pervazív, a politikai közösség szerkezetével összefüggő igazságtalanságokat hivatottak korrigálni. Céljuk az, hogy a szabad választásnak ugyanolyan biztonságos kontextusát tegyék hozzáférhetővé a kisebbségi közösségek számára is, mint amilyenekkel a többségi kultúrák mindenki által természetesnek tekintett módon rendelkeznek. A különböző autonómiaformák, a speciális képviseleti jog, a nyelvi jogok és a kisebbségek számára fenntartott vétőjogok a világ számos országában bizonyultak alkalmasnak arra, hogy ezeket a hátrányokat kompenzálják, a kisebbségi kultúrák kiszolgáltatottságát és sebezhetőségét csökkentsék. A külső védelem intézményes formái ezek, amelyek a világ megannyi államában lehetővé teszik, hogy a kisebbségi közösségek tagjai ugyanúgy a saját kultúrájuk keretei között éljék életüket és fejtsenek ki értelmes tevékenységet, mint a többség, anélkül, hogy a politikai közösség legitimitásának a kérdését lennének kénytelenek fölvetni, vagy annak határain kívül próbálnának önmaguk számára igazságosabb életfeltételeket teremteni.

A liberalizmus másik súlyos következtelensége, amellyel kapcsolatban Kymlicka megoldást javasol, a szabadelvű eszmerendszer deklarált univerzalizmusa és *de facto* etnocentrizmusa között feszülő ellentét.

Kymlicka érdekes meglátása, hogy a liberálisok az egyén szabadságát nem arra vonatkozóan szeretnék biztosítani, hogy az szabadon közlekedjék nyelvi, kulturális és történeti határokon át, hanem hogy korlátozások nélkül mozoghasson egy adott nemzeti kultúrán belül, megszorítások nélkül válogatva a rendelkezésére ál-

ló társadalmi szerepek, értékek, életmódok között. A liberálisok eszménye a szabad és egyenlő egyének politikai közössége, a releváns politikai közösség pedig az esetek többségében a hallgatólágon homogénnek előfeltételezett *nemzet*. A liberális nemzet tagjai elkötelezettek ugyan az egész társadalmat átfogó, nemzeti kultúrán *belüli* szabadságban és egyenlőségben, de hajlandók lemondani a szabadság és egyenlőség annak határain túlmutató kiterjesztéséről – a nemzet fennmaradása érdekében.

És valóban, furcsa önellentmondása az egyetemesség eszméje mellett elkötelezett liberalizmusnak, hogy alig akad önmagára valamit is adó liberális, aki a határok eltörlésén alapuló nemzetközi rendet szorgalmazna, holott ez maradéktalanul egyetemes eszme rangjára emelné a szabadság és egyenlőség princípiumait. Az életvezetésük körülményeit – többek között lakóhelyüket – szabadon megválasztó polgárok számának a drasztikus megnövekedése azonban elkerülhetetlenül azzal a következménnyel is járna, hogy a nagyszámú betelepülő folytán az eredeti nemzeti kultúra fennmaradása kérdésessé válhatna. Ezzel a dilemmával szembesülve a legtöbb liberális arra az álláspontra helyezkedik, hogy fontosabb az egyenlőség és szabadság feltételeit a *nemzetállam keretei között* biztosítani – akkor is, ha ez a határokon átnyúló szabadság korlátozásával jár –, mint szabad és egyenlő polgáraivá lenni a világnak, ha ennek fejében attól lehet tartani, hogy a nyelvi és kulturális otthonosság körülményei felszámolódhatnak.⁵² A liberális gondolkodók többsége magától értetődőnek tekinti következésképpen, hogy a liberális politikaelmélet alapegysége a hallgatólágon homogénnek tekintett nemzet, valamint hogy a szabadságnak és az egyenlőségnek az egyetlen, a liberalizmus szempontjából jelentőséggel bíró formája az lehet, amely a nemzeti kultúrán belül bontakozik ki.⁵³

⁵² Ennek az álláspontnak a képviselőiként lásd: Jeff McMahan: “The Limits of National Partiality”, Thomas Hurka: “The Justification of National Partiality”, Judith Lichtenberg: “Nationalism, For and (Mainly) Against”, Stephen Nathanson: “Nationalism and the Limits of Global Humanism”, Samuel Scheffer: “Liberalism, Nationalism, and Egalitarianism” tanulmányokat, in: R. McKim-J. McMahan: *The Morality of Nationalism*. New York–Oxford: Oxford University Press, 1997, 107–209. o.

⁵³ Ezzel függ össze Yael Tamir Kymlicka által gyakran idézett megállapítása, miszerint „a legtöbb liberális – liberális nacionalista”. Vö.: Y. Tamir: *Liberal Nationalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 139. o.

Ennek a dilemának beszédes és napjainkban fölöttébb aktuális példáját kínálja a liberális elméletírók viszonyulása az állampolgárság kérdéséhez. Tekintettel arra, hogy a liberális elméletek kivétel nélkül az egyének egyenlő jogaiból, a személyeknek mindenmű megkülönböztetés nélkül kijáró tiszteletből indulnak ki, ebből annak is következnie kellene, hogy *bármely* egyén egyenlő jogokkal rendelkezik arra nézvést is, hogy ott telepedjék le, ahol neki tetszik, részt vegyen a számára legvonzóbbnak tűnő ország politikai életében, részesüljön annak erőforrásaiból. A gyakorlatban azonban ezek a jogok az egyéneknek csak egy bizonyos csoportja, nevezetesen az *állampolgárok* számára biztosítottak, és világszerte milliók állampolgársági kérelmét utasítják el a liberális demokráciák hatóságai, akkor is, ha a kérelmezők hajlandók lennének felekedni a liberalizmus alapelveire. Az elutasítás végsősoron arra az egyszerű okra vezethető vissza, hogy a kérelmezők nem az illető ország területén születtek, vagyis, hogy nem tagjai az egyének egy bizonyos csoportjának.

Ennek a kérdésnek az összefüggésében a liberalizmus valóban fölöttébb következetlen.⁵⁴ A liberális jogállam semlegességének a kisebbségi jogokkal kapcsolatos követelések összefüggésében fennhangoztatott elvéből az következne ugyanis, hogy a liberális szemlélet semmilyen körülmények között ne legyen tekintettel az egyének közösségi beágyazottságára és etnokulturális identitására. Az egyéni szabadság és individuális autonómia szempontjából pedig az országhatárok eltörlése kellene legyen a liberálisok legfőbb törekvése, hiszen egy határok nélküli világban látványosan kiszélesedne az egyének rendelkezésére álló alternatívák és opciók spektruma.

A liberálisok azonban, mint láttuk, nemcsak az egyének egyetemes jogainak és esélyegyenlőségének a biztosításában érdekeltek, hanem a kulturális közösségekhez való tartozás intézményes

⁵⁴ Kymlicka Samuel Black egyik megállapítására hivatkozik ezzel kapcsolatban, aki szerint a liberálisok az *egyének* morális egyenlőségéből kiinduló diskurzusukat rendszerint az *állampolgárok* egyenlőségére vonatkozó sommás következtetésekkel szokták zárni, anélkül sokszor, hogy tudatában lennének egyáltalán a csúsztatásnak, vagy – amennyiben mégis –, hogy elfogadható magyarázattal szolgálnának a restriktív indokait illetően. A hivatkozott mű: Samuel Black: "Individualism at an Impasse", *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 21/3, 1991, 347–377. o. Idézi Kymlicka: *Multicultural Citizenship*, 125. o.

feltételeinek a védelmét is fontos feladatuknak tekintik, annak az árán is akár, hogy, föladva a következetesség látszatát, korlátozzák és szigorú feltételekhez kötik az immigrációt. A liberalizmus hívei elismerik következőképpen, ha többnyire csak közvetve és hallgatólagosan is, hogy az egyének különböző nemzeti kultúrákhoz tartoznak, amelyek az értelmes választás és szabadság kontextusát biztosítják a számukra: az a sajátos körülmény, hogy a világnak a liberális demokráciák elvei szerint berendezett részében is több állam létezik, arra a tényre vezethető vissza végsősoron, hogy az emberek különböző kultúrákhoz tartoznak, és hogy ezeknek a kultúráknak a fennmaradása nem közömbös a számukra. Amennyiben ezeket a hallgatólagos előfeltevéseket explicit módon megfogalmazzuk, látnunk kell, hogy egy többnemzetiségű ország esetében nem lehet úgy fellépni a kisebbségi közösségek autonómiaigénye ellen, hogy az ne eredményezzen súlyos következetlenséget, vagy egyenesen önellentmondást. A kulturális beágyazottság jelentőségének a hivatalos elismerését és intézményes védelmét ugyanis nem lehet követelményként támasztani *bizonyos* etnokulturális közösség összefüggésében, és ugyanakkor megtagadni *más* közösségektől. A liberalizmus uralkodó értelmezésébe bépült következetlenség kiküszöbölhetőségével kapcsolatosan tehát nem az a döntő kérdés, hogy liberális szempontból elfogadható-e a közösségek, csoportok közötti különbségek politikai elismerése – hiszen erre a liberális demokráciák léte megadja az egyértelmű választ –, hanem az, hogy a nem domináns *nemzeti kisebbségekre jellemző sajátos különbségek* képezhetik-e tárgyát hasonló elismerésnek. Nem nehéz belátni, hogy a következetlenség felszámolásának csak egy útja van: a politikai közösségek keretei között domináns és nem domináns közösségek morális egyenlőségének az elismerése és az ebből adódó konzekvenciák maradéktalan föl vállalása.

A fentiek alapján megállapítható tehát, hogy a kisebbségek arra irányuló igénye, hogy az állam különböző autonómiaalakzatok keretei között homogén politikai közösségekként ismerje el és támogassa őket, legitim, és ez a jogosultság közvetlenül levezethető a liberális alapelvekből.

Az átértékelt liberalizmus válasza a kor kihívásaira

Kymlicka javaslata a liberalizmusnak a konstitutív elvekhez való visszatérést eredményező átértékelésére komoly kihívások elé állította a liberalizmus kortárs képviselőit. Az általa „ortodox”-nak nevezett liberális politikaelméleti szakírók heves, elutasító kritikával reagáltak ugyan ezekre a kihívásokra, ám a lényegyet tekintve továbbra sem képesek életképes alternatívát kínálni a Kymlicka által élére állított, megkerülhetetlenül megfogalmazott kérdésekre.

A továbbra is dominánsnak számító liberális trendhez tartozó mértékadó művekre és állásfoglalásokra nem is annyira a kisebbségi autonómiatörekvések legitimitásának az elvitatása jellemző, hanem a kérdés mellőzése, megkerülése. Az uralkodó felfogás szerint tájékozódó liberális szerzők továbbra is abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy a liberális demokráciák keretei között egyazon pervazív kultúra, közös, mindenki által beszélt nyelv, az egy és oszthatatlan politikai közösség adottságaival kell számolni. Nem hallgatják el természetesen a modern társadalmakra olyannyira jellemző kulturális sokféleséget, de annak eredetét a helyes életvezetésre vonatkozó személyes opciókra, vallási megosztottságra vagy a nemzetközi migráció jelenségére vezetik vissza. A kulturális megosztottság politikai következményeinek ez a restriktív értelmezése azonban a kérdés lényegének a megkerülésével egyenértékű.

A liberalizmusnak e rosszul felfogott „következetessége” mellett Kymlicka szerint körvonalazódóban van egy alternatív liberális konszenzus is, amelyet a „liberális kulturalizmus” irányzata képvisel. Kymlicka szerint ez az irányzat két összetevőt foglal magába: a liberális nacionalizmust és a liberális multikulturalizmust.⁵⁵

A liberális nacionalizmus kertelés és komplexusok nélkül fölállalja a liberális elmélet szintjén azt, ami a liberális demokráciák kortárs politikai gyakorlatában széles körben elterjedtnek számít: az állam nyílt és aktív szerepvállalását a nemzeti és kisebbségi kul-

⁵⁵ Lásd erről W. Kymlicka: „Liberal Culturalism: An Emerging Consensus?” In: W. Kymlicka: *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 39–48. o.

túrák intézményes megjelenítésében és támogatásában. Kymlicka szerint a liberális nacionalizmust a következő elvek, illetve eljárások jellemzik:

1.A liberalizmus nacionalizmus nem erőlteti rá a domináns kultúra által definiált identitást a más kultúrákhoz tartozó állampolgárokra. Az állam intézményei egyértelműen tükrözhetik ugyan a domináns kultúra identitásjegyeit, ám más kultúrák képviselői nincsenek akadályoztatva abban, hogy a maguk kultúráját megjelenítsék a nyilvánosságban.

2.A liberális nacionalizmus lehetővé teszi a nem domináns kultúrák politikai mobilizációját. A nem domináns kultúrák képviselői kérhetik a kisebbségi nyelvek hivatalos nyelv rangjára való emelést, vagy fölvehetik akár az általuk lakott területek jogállására vonatkozó kérdéseket, anélkül, hogy ez az illojalitás vádját, illetve a szabadságjogok korlátozását vonná maga után.

3.A liberális nacionalizmus nyitottan kezeli a politikai vagy nemzeti közösség meghatározásának a kérdését, abban az értelemben, hogy az ahhoz való tartozásnak nincsenek etnikai, nyelvi, vallási vagy más természetű megszorító feltételei.

4.A liberális nacionalizmus nem agresszív, abban az értelemben, hogy nem kívánja felszámolni a más kultúrák önkormányzati hagyományait, sem az adott politikai közösség határain belül, sem más államok területén. A liberális nacionalizmus elismeri következőképpen az álamon belüli kisebbségek igényét arra, hogy önálló politikai közösségekként legyenek elismerve, és kész megosztani az állam nyilvánosságát azokkal a kisebbségekkel, amelyek demokratikus és liberális eszközökkel szállnak síkra a maguk kultúrájának és identitásának elismertetéséért.⁵⁶

A liberális multikulturalizmus annyival egészíti ki a fentieket, hogy az őshonos kisebbségek mellett tekintettel van a bevándorlók által létrehozott közösségek tagjainak szükségleteire is. Egészében véve azért száll síkra, hogy a kulturális közösségek tagjainak

⁵⁶ Kymlicka megjegyzi, hogy a fenti leírás alapján arra lehetne gondolni, hogy a liberális és illiberális nacionalizmus közötti különbség tulajdonképpen egybeesik az állampolgári (*civic nationalism*) és etnikai nacionalizmusok közötti megkülönböztetéssel. Pontosít azonban: ez annyiban nincs így, hogy az állampolgári nacionalizmusra való utalások rendszerint az állam semlegességét hangsúlyozó diskurzusokban szoktak előfordulni, és azt feltételezik. Vö: *i. m.*, 41. o.

nemcsak a tolerancia és a diszkrimináció tilalma által biztosított védelemhez, hanem másságuk hivatalos elismeréséhez és az állam intézményeiben való képviselőlethez is joguk van. Igényelhetik továbbá kulturális sajátosságaik figyelembevételét az oktatásban, a hivatalos ünnepek kijelölésében, illetve a különböző közpolitikák kidolgozásakor, mint amilyen a közrendészet, az egészségügy, a szociális szolgáltatások, vagy a közszolgálati média.

A liberális nacionalizmus és a liberális multikulturalizmus irányzatait magába ötvöző *liberális kulturalizmus* közös fogalma tehát az arra vonatkozó közmegegyezésre utal, hogy a liberális demokráciának a világ kulturális állapotának jelenlegi körülményei között nem csupán az állampolgársággal együttjáró politikai jogokra kell tekintettel lenniük, hanem a csoportspecifikus jogok egész spektrumát is intézményesítenie kell annak érdekében, hogy a politikai közösség kellő mértékben tegyen eleget a különböző identitások befogadásával, hatékony integrálásával kapcsolatos elvárásoknak. A liberális kulturalizmus megkülönböztetés nélkül tehát teszi lehetővé a politikai közösséghez tartozó különböző kultúrák számára, hogy intézményesen megjelenítsék és fejlesszék kultúrájukat, ám határozottan ellenez minden olyan közpolitikai kezdeményezést, amely kötelezettségként írja ezt elő valamely közösség tagjai számára.

Kymlicka szerint a liberális kulturalizmus elmélete távol áll még attól, hogy precízen kidolgozott, koherens, támadhatatlan liberális elméletként jöhessen szóba. Számos kritikusa emleget joggal mind módszertani, mind normatív természetű kifogásokat vele szemben. Tény azonban, hogy ezek a kifogások – ha módszertanilag mégoly megalapozottak is – egyrészt nem kiküszöbölhetetlenek, másrészt nem kínálnak életképes, elfogadható alternatívát az irányzat által nyíltan fölvetett, a liberalizmus korábbi változataiban módszeresen megkerült kérdésekre.

Következtetések

A liberalizmus és a közösségi (kisebbségi) autonómiák viszonyának a kérdése közel sem olyan reménytelen tehát, amint amilyenek a dolgozat elején ígérkezett.

Mint láttuk, a kisebbségi autonómiák kérdése iránt való nyitás nem, hogy nem kockáztatja a liberalizmus belső koherenciáját, hanem éppenséggel feltétele annak, hogy a liberalizmus második világháború óta uralkodónak számító felfogása kiküszöbölhesse, meghaladhassa tulajdon belső következetlenségeit. Arról is meggyőződhattünk, hogy a kulturális megosztottság politikai következményeivel számoló liberalizmus nagyobb mértékben tud válaszokat kínálni azokra a korábban „be nem váltott ígéretekre”, amelyeket a liberalizmus kortárs szellemi helyzetével kapcsolatos fejezetben taglaltam. A liberális kulturalizmus elvrendszere ugyanakkor sokkal nagyobb eséllyel képes tompítani a jó politikai közösség természetére vonatkozó, széles körben elterjedt meggyőződés és a világ kulturális állapota közötti diszkrepancia szabadságkorlátozó következményeit, mint a korábbi, a hangsúlyt az állam semlegességére helyező liberalizmus-felfogások.

Kérdés marad azonban, hogy az elméletileg különösebb gond nélkül átértékelhető liberalizmus-értelmezésnek lesznek-e eszközei arra, hogy fölszámolja tulajdon népszerűtlenségét azoknak a körében, akiknek az érdekeit a jelenlegi hatalmi struktúrák, a világ ez idő szerint való etnopolitikai elrendezettsége hűen tükrözi, és akik szerint az etnokulturális igazságosság, illetve egy koherensebb liberális elmélet normatív konzekvenciái nem elég súlyos érvek ahhoz, hogy az egyéni és közösségi szabadság jelenleg adott politikai kereteit fölülvizsgáljuk. Arra a kérdésre tehát, hogy el kell-e fogadnunk, mint a világ strukturális adottságaiból fakadó sorsszerűséget, hogy a kisebbségi közösségek számára világszerte – és köztük a kulturális értelemben vett magyar nemzet elszakadt részei számára – nem marad más út esetleg, mint hogy illiberális eszközöktől sem visszariadva folytassák küzdelmüket, amennyiben nem találhatnak a közösségi autonómiák kilátásaival egyenértékű alternatívát a fennmaradásukat, kultúrájuk megőrzését biztosító intézményes feltételek megteremtésére, egyelőre nincs megnyugtató, biztosra vehető válasz.